

м. нагибіда

майовка

Ми несли „Марсельезу“
на юних плечах
і раптом зди́мали вище дерев
і дружно котили за горизонт...
А стигла весна
молодим в унісон
сміялася
щастям налитим очам
і йшла за колонами на стадіон.
Фанфари спиняли
зустрічний вітер.
Котилося сонце
на юні знамена.
Здавалося,
тріснути зараз антенам,
упасти деревам
з масивних ніг —
так гучно гриміло
крізь вітер і віти
високе й веселе:
— Ура весні!
Весні, що до сонця
зди́ма ескадрильї,
що садить дерева і корпуси.
Весні, де всміхаються
наші милі,
де йдуть по майданах
колони краси,
весні змагання пісень і струн,
весні, що пройшла
на північний бігун,
Весні, що тече
яриною в степах,

де щастям вагітна земля.
Весні! Росада якої з Кремля
зріє по всіх світах.
Весні, що кордони
зміє, розтрощить
і з маршами пройде
навколо землі...
І раптом —
над озером теплої площі,
спізнившись віщують весну
журавлі.

с м е р т ь

За цвинтар
рейки прокладали ми
(туди, де степ в житах буя)
З землі всміхались черепи пусті
і раптом бачу на хресті:
„я був як ти,
ти будеш я“.
На мить спинили слова ці...
І я сміюся в пащу ями.
Латинська приказко мерців,
тебе поховано з мерцями!
„Я був як ти“. Ніколи. Ні.
Згнило ж з тобою все життя
твоїх волінь бліді вогні
твоя закреслена дорога
всіма забутого буття.
Таким вікам як ти
останнє слово
сказав замок цвинтарних брам,
І ось тепер знайшов я випадково
кісток пожовклих кілограм.
„Ти будеш я“. Ніколи! Ні!
Не вкриє юність мою дах,
Про нас співають вже пісні!
На мовах всіх, по всіх світах.
Коли ж зів'януть очі і волосся
і я засну,
як кажуть, вічним сном
— це просто зрізане колосся
з тугим золоченим зерном.
В нащадках житиму, як з нами ті,

що не встають з землі Трипілья,
зерно мое, окріпнувши в путі,
пускає невмируще зілля.

За цвинтар

рейки прокладали ми,
і кожен сажень брали з бою.

Борня вирізблює

на сонячній землі

„Ти був не я,

мені не будь тобою“!

і в а н ш у т о в

народження п і с н і

Липнєве сонце найбільш стигле й золотаве. Воно мене сліпить, коли я виходжу на подвір'я. Я оглядаюся і прислухаюсь. Я чую спів, в ньому легкий сум і журба, дивлюся у вікно мого сусіди Давида, бачу його зігнуту постать і підходжу до вікна.

В тому, що мій сусіда на подвір'ї кравець Давид Граніт часто співав, не має нічого дивного. Кравці взагалі співучий народ, і свої пісні Давид звав „професійною хворобою“. Він співав довгих пісень, в яких мелодії було більше, ніж слів, співав аж до закінчення роботи, повільно похитуючи головою, не слідкуючи за своїми звичними рухами.

Я підійшов до розчиненого вікна його кімнати і привітався. Він глянув на мене очима з постійною втомою крізь одне ціле, і надтрісане друге шкельце великих окулярів у бляшаній оправі і сказав:

— Я заздрю вам, товаришу Хлібенко, заздрю вашим грудям, вашим біцепсам. Як на вашу думку: чи можу я й собі нажити такі, коли познайомлюся з фізкультурою, га?..

— Можете, Давиде Соломоновичу, — відповів я, не відкладайте тільки свого знайомства на довгий час.

Давид відклав свою роботу, і ми вдвох пішли до стадіону. Там сонця було більше, ніж на вулицях міста. Воно не роздробляло своєї величі на маленькі подвір'я, кімнати, і на зеленому полі стадіону було більш щирим і безпосереднім. Я вчив Давида мудрості лаун-теніса. Повз його ракетки часто пролітав м'яч. Він біг за ним бігом людини, що не звикла бігати, — розмахуючи ракеткою, немов сонце-м'яч летіло на зелене поле стадіону, і він мав його відбити високо, у тепло-голубий шовк неба.

Потім ми відпочивали на траві. З очей Давида зникла втома, і вони молодо посміхалися. Я згадав про сум і сльози в пісні, що він співав над роботою. Ця пісня примусила ме-

не думати: звідки Давид приніс її і де вона народилася. Я запитав про це Давида. Він, протерши хусточкою надтріснутое шкло окулярів у бляшаній оправі, глянув на мене:

— Звідки?—і слова його полилися тихо, як струмок. Він вимовляв їх теж ніби на пісенний лад.—На очах синів Ізраїля багато віків блищала роса глибокого, як небо, горя, і невблаганно холодне сонце життя не хотіло й на краплю висушити їх. Ранком влітку зелене поле багате на росу, але для синів Ізраїля не було ранку, що сушить поле від роси. Ні, для них була довга, як безконечність часу, ніч без зірок, а на серці прохолода від неї.

— Бідне серце, ти стало вогким від цієї прохолоди, і кожний удар твій був бажанням сонця. Хоча б шматочок сонця милосердно-теплого, щоб висушити мокрі від крапель горя очі. Але не на всіх очах синів Ізраїля блищало сльозами горе. Ті, хто жив у горішніх поверхах—у них сонце було в кімнаті щодня. Я говорю про тих синів Ізраїля, що жили в льоху.

— І сонце зійшло, зійшло для всього народу, для всіх трудящих, які жили у льосі життя, і висушило очі, що точили горе. Але в пісні моїй плач, я співаю плачучи, плачу своїми слізьми. слізьми реб Арн Заца, слізьми шамеса Піні Кацмана.

— Товаришу Хлібенко, ви, звичайно, скажете, а коли не скажете, то подумаете: чого плакати старому Давиду, коли він уже одержав великий шмат теплого сонця з рук революції? Я радий, товаришу Хлібенко, і вдячний революції, але ще піснею плачу і коли-не-коли блисне на очах моїх сльозинка печалі. Але вона—росинка ранкова, і серце мое зігріє теплом ранку. Перед очима моїми вже не стоятиме туман булого безвихідного горя, мої очі висушить велике сонце нашого життя. Бачите, яке воно велике і тепле, хіба під ним плакати треба.

— Але так уже збудоване людське серце, що в ньому є маленька клітинка для сліз.

— Так я і використовую ці сльози, оплакуючи долю мого Рувіма, забитого в Білій Церкві, долю бідного Боруха, забитого петлюрівцями в Житомирі. Ви знаєте, як забили Рувіма? Він ніс замовлення і зовсім не думав про політику, а його взяли і забили погромники. Плачу я, товаришу Хлібенку, від того, що велике сонце нашого життя світить і гріє не їхні серця, не їхнє тіло, а світить і гріє землю їхніх могилок.

— Я маю право на радість, тоді як раніше я мав право тільки на горе. Радій і плач, Давиде, ніхто тобі не скаже: „не радій, а плач“... Право на радість ти одержав з рук революції...

— Товаришу Хлібенку, якби ви були в Житомирі, ви побачили б на єврейському базарі стіни старовинної синагоги, що дивляться на живих людей мертвими очима віків. Посмішка

сходить з вуст, глянувши на ці стіни. Рідня цей камінь сльозам і горю. Він бо випив кров родини мебельника Заца, що ніколи не бачив радості в своєму житті, кров сина шамеса Піні Кацмана і мого сина Боруха. Їх всіх розстріляли вкупі. Випив і мудро мовчить.

— Камінь мудро мовчить, бо він уміє схоронити мовчання. Але ж люди не камінь. Дурний базіканням намагається довести мудрість, якої в нього немає, мудрому ж ні до чого базікати, бо в мовчанні впевненість у мудрості. Чоловік, в серці якого горе заснувало своє кубло, уподібнюється дурному. Він усім без кінця говорить про своє горе, думаючи, що від вантажу його важкого почуття візьмуть по шматку ті, що слухали.

— Адже в кожного є своє, хоч і невеличке, своє горе і немає бажання брати шмат чужого, щоб нести його в свій схованці почуттів. Та й хіба вмістить у собі маленьке людське серце величезне горе всіх Давидів. Хіба воно ломбард для сховання людського горя.

— Та й навіщо це все? Навіщо його розсовувати по чужих серцях? Вигнати його треба з усіх серць сонячного і ясно-го дня, як погляд неповинного немовлятка. Ви хочете сказати, товаришу Хлібенко, що цей день — соціалізм. Ні, я не можу погодитись з вами. Цей день повинен бути напередодні соціалізму — ми повинні очистити серця, — день вигнання горя. Воно вийде з усіх серць, величезне, чорне, зігнуте, воно затьмарить день, але це потрібно. Нехай тим часом затьмариться, піде — і знову стане ясно і більш радісно. — Серце наповниться радістю, як весільна чаша вином, і покличе всіх, хто раніше носив при собі горе, на бенкет радості. Старий Давід забуде спів свій печальний, він заспіває нової пісні...

— А зараз розповісти історію мого горя? Ви згодні.

— Дурний ти був, Давид, коли думав, що горе після смерті Рувіма не постукає до твого серця, пред'являючи ордера на життя в ньому.

— Я жив тоді в Житомирі на Шкільній вулиці в будинку пузатого пана Василевського. О, то був пан дуже великої пихи, не пан, а сама пиха на двох ногах у штанах з смужками і з вусами, що схожі були на дві щітки для чобіт.

„Я бардзо кохам свої вуси“, — казав пан Василевський. Але що таке вуси? Пхе, вуси це не розум, а Василевський пишався своїми вусами більше, ніж розумом... Ще й до того він був дуже побожним, часто ходив до костьолу і що року бучно відзначав день свого народження, день — „свянтего Антонего“.

А я жив у льосі будинку пана Василевського з Ханною і Борухом, жив, не сподіваючись горя. Я шив, а Борух працював у перукарні Пінхуса Золотницького, того самого Золотницького, що мав перукарню навпроти будинку Василевського. В цій

перукарні мій Борух надавав порядку вусам і зачіскам усіх, а також і вусам пана Василевського. Боже, він доглядав їх, як доглядає садівник тендітної квітки. Що не говоріть, а то були вуса господаря будинку. І треба ж було виникнути такому нещастю, що коли Борух підстригав вуси Василевському, його хтось штовхнув під руку. Це був здається Фроїм вантажник, якого теж розстріляли петлюрівці. Борух відрізав вуса панові Василевському...

— Боже, боже, хіба я можу своїми простими словами розповісти про гнів, великий гнів пана Василевського... Він поблід, потім почервонів, стукнув ногою і грізно запитав: „Як я тепер на очі панні Анелі з'явлюся з одним вусом?“. Борух йому на це питання не відповів, і Василевському довелося зняти вуси. Але дозвольте вас запитати: що таке вуси і хіба вони не можуть вирости знову? Панові Василевському здавалося, що мій Борух хотів посміятися з нього.

— Добре,— сказав він,— ви мені за них заплатите, молодче!..

Більше він не сказав нічого, бо червоний прапор революції полоскався на колишньому будинку губернатора — виконкомі. Революція робила своє діло. Мені вона наказала перейти з льоху до кімнат Василевського, а йому до мого льоху.

— Боже, боже, що за гармидер вчинився. Мадам Василевська — пані Анеля, товста дама, прибігла до мене, плаче, пальцями хрустить і каже:

— Як можу я перейти до льоху, коли мій буфет не вийде в двері.

— Я сказав їй:— Заспокойтеся, пані Анеля. Не може ваш буфет увійти в двері до льоху, залишайтеся з ним у своїх кімнатах, мені до льохів не звикати. Проживу якнебудь...

Вона подивилася на мене: це її обдаровує єврей і відповіла:— Дякувати не в моїх правилах, до того ж будинок наш.

— Пхе, подумаєш, потрібна мені вдячність Василевських.

Але червоний прапор з колишнього будинку губернатора зняли, і більшовики на деякий час віддали місто петлюрівцям. Вечером того ж дня пан Василевський привів до льоху шличників і товстим пальцем — частиною своєю пихи — показав на мого Боруха:

— Ось більшовик!

Мої слова, ви стаєте бідними родичами на бенкеті багатого дяді, коли я розповідаю про горе батьків. Ви розгублюєтесь і не можете знайти свого місця, не буду вас силувати бути гарними і круглими, мов обруч.

— Боруха розстріляли біля стін старовинної синагоги. Серце Хани не витримало такого великого горя, і воно не захотіло більше відчувати нічого. Дві близьких мені люди-

ни— два трупи. Я пішов зі Шкільної вулиці, вулиці мого горя, горя мебельника реб Арн-Заца, шемаса Піні Кацмана і багатьох інших бідних євреїв. Я не хотів шити тахріхми, бо любив життя і хотів шити костюми живим людям.

— В ці дні я перестав вірити Єгови і його уповноваженим на землі—цадікам, равинам. Я шукав підтримки душі в талмуді і прочитав у книзі Моєд, трактаті Тааніт, про послугу зроблену їм всемогутнім в давні віки раббі Ханіні.

— „Були в раббі Ханіні кози. Прийшли до його сусіди з скаргою, що кози їм збитки чинять.—Коли це правда, відповів раббі Ханіна, то нехай ведмеді розірвуть їх, коли ні, то нехай кожна коза принесе на рогах по ведмедю. І ввечері кожна коза принесла на рогах по ведмедю...”

— Боже,—широ тоді сказав я,—бажаю з тобою розмовляти, як батько двох синів. Ти годував євреїв манною в пустелі, ти настромив на роги тендітних кіз раббі Ханіни по ведмедю. Це дуже добре і прекрасно. Але ж ти дозволив молодим синам шевців, мебельників лягти під кулями погромників у передчасну могилу і зелену тишу їх тривожити п'яному цвинтарному сторожеві Срулю. Навіщо Сруль брудними чобітьми ходить по землі їх могилок, матюкаючись, як солдат, коли їм—Рувімам і Борухам—треба щ ходити живими ногами по нашій землі. Невже й це мудрое...

— Так, це мудро, відповів мені равін Соломон Мак, мудро, і вам цієї божественної мудрості не зрозуміти до того часу, поки ви будете одним вухом слухати талмуд, другим безбожні слова більшовиків.

— І я в батьківській розпуді відповів йому, представникові Єгови на землі:

— Я кравець Давид Гравіт, зневажаю і відкидаю від себе божественну, непотрібну мені мудрість покори, я обома вухами буду слухати людську мудрість більшовиків...

Я прийшов на вулицю „Червоних зір“ шити костюми тим, кому потрібні вони, і може діждусь на ній дня, коли з усіх людських серць буде вигнане горе. Діждуся того дня, коли серця будуть сповнені вина веселощів і відкриють свої двері для бенкету.

В ньому всяк, хто заслужив його, буде рівноправним гостем. Їжте радість, пийте радість, її так багато, що не видно кінця. І всі будуть відчувати безконечність радості.

Як ви думаєте, товаришу Хлібенко, на нашій вулиці „Червоних зір“ я діждуся цього дня, га?..

На голубому полі небесного стадіону котився футбольний м'яч сонця. Я підвівся з трави і відповів Давидові:

— Ви, Давиде, говорите, як талмуд. А про те, що нас чекає завтра, як наслідок упертої боротьби і щоденної роботи, говорить он той будинок, що легко підноситься вгору чіткими лініями залізо-бетону. Ви бачите його шкляні прогони—

він простий і в той же час велично гарний. Таке наше завтра. В ньому займете місце і ви. Ваше оповідання пояснило мені, як народилася ваша сумна пісня—біографія. Доспівуйте її, ви скоро маєте зовсім про неї забути.

Давид погодився зо мною, і ми пішли із стадіону вулицею Червоних зір, вулицею простою, зрозумілою і ясною, як і день, сонце, як наше величне завтра.

а н д р і й п а н о в

на першу зміну

**з циклу „ударна побутова комуна
молоді заводу „серп і молот“**

Роса...

Росини буйною лускою на рослинах,

Аж тягнуть вниз

Тонкі листки і молоду траву

Вогкий пісок

Береться за ноги.

Студено й терпко.

Над хатами — димки,

Прозорі й холодні,

Дитячі будять спогади...

Ще сіро, але вже темно.

Спокійно й тепло мукають корови —

Просипаються.

Артільних доярок

З дійницями дзвінкими ждуть...

Комуна вже прокинулася... Свіжістю води

Ранкової дівочі лица дишуть.

Вода ще не зігнала сну. Він ще таїться

В куточках губ, в утомі вій, у рухах.

З купання прибігли хлопці. Кілька є завзятих,

Що устигають в передзорному тумані

Ще кинутись у річку, в лід студених вод

Й прибігти тремтючи й з волоссям мокрим

На кухню..

Короткий, хапливий сніданок. Юшка

Обпікає губи. Чорний хліб

Смашніший од усього в світі.

І шклянка молока, холодна й запашна...

Ходу!..
Шумить назустріч бір,
Чіпляються за ноги квіти.
Роса..
І враз змокають ноги —
Приємна прохолода!

Далеко,
далеко
стукотить поїзд.

І десь поспішає за обрієм сонце.
І блякнуть ясні й великі зірки.
Спіши, комуно, поспішай
Не запізнись на першу зміну!
І довго вогкий береже пісок
Слід наших ніг

Усім шумить,
Усіх вітає бір —
За ним
далеко
вистукує
поїзд.

Колони дерев
Із смолистими ранами
І лійками скипидарного заводу,
Смола, як цукор, в них на дні..
Ніжно-рожевий килим квітів,
Мох..
Зірки ромашок, чи вії,
Полинь і дрік і в роті ніби гірко й терпко.
Роса..
Смолисті краплі на нас сипляться із глиць.
Між деревами білий присмерк.
Розтали зорі угорі
Між деревами вогко й соковито
Співає пташка
Далеко

відгукнувся їй
поїзд

Шум наростає і гремить
вже близько..

Встає сонце..
Рожевіють хмари.
Над луками білі полотна туману
Рвуться й тануть.
Холодним блиском блищать рейки.

Гудок на зустрічі..
Знайомі, мов вирізані з паперу, вагоми,
Білий дим лялькового паровоза.
Постояв,

хитнувся,
пішов —

Поплив
рухливий
світ...

Тверді стежки під ногами.
Ходу!.. Бігом!..
В груди б'є рососою огненний соняшник!
Сонце встало!
Все ближче і ближче

грюкіт гремить...

Підійшов!

Наш!

Саме...
І теплими цехами
Все ближчає завод!

о м. р о з у м і є н н о

п а т я

п о в і с т ь

!

Думки, як пінява хвиля моря шумливого, крутять голову. Думки невгамонні не приборуть собі ладу.

— Со манди терел?¹

Раніше було станемо під станицю, розведеш горно, цюкнеш молотком—і йдуть до тебе: то гарби полагодити, то приладдя якесь до них зробити, то ще що. А жінки—ті замовляють різні речі домашні.

А тепер не те.

Та й станиці... Не вперше табором біля них ставали, а от не воно, не так...

Табором розкинулися поблизу станиці і цього разу на знайомому з попередніх постоянок місці. Так само роздули чоловіки горно, залізячку якусь, на вогні розігріту, поклали на ковадло і били по ній молотками.

Луна від дбайливих, розрахованих ударів далеко сягала, виляскуючи в пожовтілих пшеницях, в садках кучерявих—зелених і плідних.

Хто може не вчути?

Чують у станиці луну. Але не звертають на те уваги, не дотадуються, що цигани отаборилися на давньому місці.

Не добирають у станиці, що то цигани видзвонюють молотками, бо тут же, на околиці станиці розкинулася велика кузня на кілька горен, що обслуговує станичні колгоспи.

Коло колгоспної кузні стоять гарби, косарки. Їх треба відремонтувати і скоро.

Пшениці вже налилися, стебло жовтіє, зерно тужавіє, жнива незабаром. Реманент треба, щоб був готовий загодя.

Видзвонюють пустою луною удари молотків у руках ковалів—циган, тануть у далені далекий, даремно руки трудять,

¹ Що мені робити.

Нема замовлень. Нема.

Надокучило трудити руки марно. Кинув Матя Гирленко молоток, утер брудним рукавом піт з чола і одішов від горна.

Сів поблизу шатра. Витяг із кишені кисет з тютюном, набив люльку. З вогню дістав жаринку і, перекидаючи її з долоні на долоню, щоб не присмалила дуже, підніс до люльки.

Довго, затяжно смоктав люльку, пихкав димом, випускаючи його незграбно: то цілим клубком, то дрібненькими пасмами.

Очі втупив у пшениці ситі, колгоспні, а вухами прислухався насторожено до вдарів твердих, що ринули з колгоспної кузні.

Да, — подумав собі, — не те підійшло..“

Угорі, високо-високо, над пшеницями, в дзвінкій блакиті, ніби граючись у довгої лози, перекидалися одна через одну невеличкі жмути хмар. У невеличкому приполі неба вони були такі малі, що видавалися лише дрібненькими білими цяточками.

Ті хмари — чи самі, чи вітер їх там тузав — дрібними хлоп'ятами на широчезному майдані майоріли в очах Матиних. Матя втупив очі в котрийсь жмут, а думами своїми линував кудись геть-геть далеко.

З шатра вийшов маленький хлопчик. Нечутно підійшов до Маті.

— Како, де?..¹ — смикав дрібненькими пальчиками за полу засмальцьованої сорочки.

Матя повернувся до нього. Неохоче відірвався від дум заглиблених, що гостряками загналися йому в мозок.

— Со, Йонику?²

— Де!

Хлопчика малого привчив до себе. Було, як заробить грошей, гостинця обов'язково йому придбає, а тепер — ні. Та й де ж він візьме, коли ось заробітку ніякого?

Сказав, що нема. Йоник не відійшов, не поліз назад до шатра. Лишився тут. Смикає за сорочку дядю Матю, просячи:

— Како, де!..

Надоїдав хлопчик. Аж прогнати хотілося. Але що з того? Ухопив маленького Йоника за руки. Приголубив. Приласкав.

Не міг зобидити дитину, бо на собі зазнав, як то тяжко терпіти обиди всякі...

Тепер йому двадцять три роки. З них шістнадцять прожив без батька, з братом Василем, що старіший від нього на п'ять років. Самі неспроможні були жити, молоді. Іздили скрізь,

¹ Како, де, — дядя дай.

² Со Йонику? — що Йонику.

куди брав з собою дядько Данило. Робили все, що наказував. Слухали.

Ковальства вчився старанно, у голову собі вклав бо, що воно скоріше позбавить його від опіки, надасть самостійності.

Навчився добре на дрібних речах. Було, як зробити щось, то вже замовлень хоч одбавляй.

А сьогодні ось ні.

І сонце вже почало котитися вниз, а замовлень нема. Може зо трое дрібних речей на весь табір принесли, а то так. Гуляють чоловіки. Нічого робити. Кому не набридло ще, виденькують молотками, стукаючи, аби виляск ішов, аби луна, далеко сягаючи через садки до хат, кликала станичників.

Замислився Матя...

Чув і знав: на колишній Кубанщині організувалася циганська артіль „Зоря Романес“. Обселилися цигани на осіле життя, до хліборобства взялися. Годі їздити, кочувати.

Багато разів думав...

І те манило, і степ та шатро кинути було тяжко.

Саме життя доводило, що так далі лишатися неможливо.

До колективізації було прийдеш куди, шатро розкинеш, горно розведеш. А вже як дзенькнеш молотком — будуть замовлення. Заробити завжди можна. А тепер ні. По станицях свої колгоспні кузні великі. Там усе. До того ж і тракторів уже чимало бачити на степах колгоспних довелося. Не те життя пішло.

Батьки з діда-прадіда вбивали дітям любов до степу. То дарма, що холодно іноді, що їсти як коли, не всяко буває. За те степ широкий, і в ньому привілля. І Матя любив любов'ю перейнятою дозвілля, коли думки не гризли болями голови.

Знає: інші вміють і кіньми менджувати, і щось купити й продати. Перебитися тим легше, а йому тяжко. Танцювати, на гармонію грати вмів та ковалювати. Оце й усе. А тепер...

Та з ковальства хіба проживеш тепер, коли свої кузні й майстерні в колгоспах?

Борознами крутими лягали думки в голову, непокоїли.

Непокоїла думка за артіль ту, циганську, що осіла на землі, що оце тепер не сидить голодна. Хоч і степ привільний на осіле життя проміняла артіль, та певна, що не голодуватиме. Знає артіль, що вироблене їй дає право жити сьогодні, завтра, післязавтра, далі... Що й цигани, як і люди інших народностей, рівні усім артільникам, що й вони так само будують оце велике життя, куди кличуть їх великі люди — Ленін Сталін.

За цих великих людей чув не мало. Іноді з станиць приходили комсомольці до табору, говорили. Усього наговорювали, аби слухав. А вже про артіль та про те, що й цигани з усіма рівні, коли вони трудящі, кілька разів говорено.

Степ любив. Не уявляв собі: чи можна розпрощатися з шатром, зрадити віки — віковічне життя батьків. Але іноді й собі подумував про артіль.

Та збивав дядько, що й досі за опікуна себе вважав. Було нагрімає на нього і думки ті ніби в кисет збере та зав'яже.

От і тепер...

Від колгоспної кузні луна товсто гуде, в димохід дим вальить. І коло неї скільки то роботи є, а тут?..

— Ні!

Витяг кисета, знову наново набив люльку. Хлопчика малого пустив з рук, побігати запропонував. А сам копирсався ще глибше в думках.

Поза шатром підійшов до нього Кузьма Лупатий — син отамана табору.

— Ну? — кинув він до Маті, непрошено сідаючи поряд.

Матя, незадоволений на Кузьму, глянув у його шрамувате підтридцятилітнє лице, вкрите короткою густою щетиною. Промовчав.

Кузьма поглядом суворим уставився на Матю.

— Со¹ — настирливо напосідав.

— Со ту?²

Руками обома схопив Матю Кузьма за плечі й тузонував чи не з усієї сили.

Матя, від несподіванки, гойднув головою.

— Со, — вимовив той люто, — сар джуєш? Пхен³?..

Кузьма не проти того, щоб уночі десь схопити коня й вивести на ярмарок. Запропонував колись це Маті, та він грубо обірвав його і сказав, що це нечесно, що це запаскудить весь табір, заплямує його.

І Матя тоді ще разом з іншими настоював перед отаманом, щоб приборкав він сина, стримав його намагання до злочинства...

Вправно схопивши обома руками, відкинув Кузьму назад, Підвівся на ноги.

— Ти язиком чеши скільки завгодно, а до рук — зась. Поняв?

— Ой, ту ж!⁴

— Ой і ту. Буде тобі „ту“.

Дарма, що молодший, сили в собі почував більше і не боявся.

— Підійшов, то кажи за чим. А чого так...

Кузьма усміхнувся.

¹ Що?

² Чого ти (в даному разі)

³ Чого, як жить? Говори.

⁴ Ой, ти ж.

— Та я пошуткував. От який ти!

Запримітив Матя, що сміх той кривий, але змовчав. Не любив сваритися. Ого краще десь змовчить, аби було тихше.

— Сідай, сідай. Давай поговоримо, — вів своєї Кузьма.

— Коли розумно, чому не поговорити.

— Авжеж.

Матя глянув на Кузьму бочком і опустився на землю. Кузьма сів поряд.

Був він занепокоєний на лиці. Аж на вилицях просочувалася червона фарба.

— Знаєш, Матя, — намагався говорити лагідно Кузьма, — чим день нам стає гірше. Жити нема з чого.

Сказавши це, замовчав. Якусь мить не говорив нічого. Чекав, що скаже Матя.

Але Матя мовчав.

Кузьма раптом чомусь пожвавішав, осміхнувся, кахикнув, ніби легенький кашель давив його. Самому здалося, що його голова народжувала якісь нові, особливі, легкі й значливі слова. Здалося, що кожне з кинутих до Маті слів, народжує в ньому щось нове, чого він раніше не знав, чому не йняв віри.

— То як ти тепер думаєш? — напосідав.

Матя, трохи хвилюючись, дивився на Кузьму. Дивився, як той, прийшовши до чужого шатра, почував себе якось вище, нав'язував свої думки молодому, робив своє старанно, упевнено.

Хоч ще майже нічого не сказав Кузьма, а вже Матя знав, куди той гне. Подався вперед, уставився на сина отаманового.

— Так ти мене хочеш купити?

Кузьма й собі підхопився:

— Не купити, а порадити єдиний путь від голоду.

— Он як!..

Очима однаково, діймаючи один одного, іскрили.

— Ти он як?

— А як же?

Матя подався вперед, увесь тремтячи. Самому здавалося, ніби він уже зробив злочин, ніби його вже викрито. Здавалося: і пшениці, колосом повним, налитим, і дерева шапчасті й гостроверхі, і все, все дивилося на нього своїми очима, повними докору, зневаги, мовляв:

„Е-ех, Матю, що ти накоїв!“

Ні, Матя на злодійство не піде.

Матя, що багато перетерпів горя, що всього траплялося йому на його короткім віку — ніколи не крав.

— Бало ту!¹ — кинув Матя з усієї сили Кузьмі.

— Бало!

¹ Свиня ти.

Та те не дошкулило. Кузьма стояв на крок від нього і горлоно реготався, показуючи гострому сонцеві своє широке, розпливчате обличчя, сповнене задоволення, свої смішком наляті очі, усього себе в довгій сорочці червоній, уже заялозеній, у штанах широких на халяхах навислих.

На сміх його поверталися обличчя чоловіків, виповзали з шатер діти, старі циганки, що вже ходили німі.

Маті в ту мить здалося, що всі на стороні Кузьми, що всі разом з Кузьмою регочуться з нього.

Боляче-боляче стискалося серце, груди давило. До думок, немов до тіста запареного, хтось дріжджів піддав, розбавив їх шумуванням.

Не бачив ще прямого виходу Матя. Але всім своїм єством протестував проти намагань Кузьминих збити його на крадіжку.

— „Не тією дорогою йти, не тією,— протестувало все в ньому.— Але де вона? Де дорога?“...

Бачив, як вода в річці бігучій припливає щодня свіжа — життя навколо: у місті, в станицях відмінно буває від попереднього. Бачив те, а ради дати — чому так — не міг.

У шатрі народився й виріс. Де там письменності набратися. Де там, коли сьогодні на одному місці, а завтра на іншому, усе досягнути? Хіба того, що тепер діється, хутко добереш, коли день сьогоднішній вартий віків у минулому?

А Кузьма стояв проти, сміявся йому в очі колюче, нахабно. Кузьма цю мить почував себе переможцем, бо Матя, збитий з пантелику, стояв мовчки, слова дібрати не міг.

Чим протестуватиме Матя, як ось уже на вечір клониться, а в нього й рисочки в роті не було? Що скаже він, коли Кузьма за живе вхопив?

— Ні, не зіб'єш! Я рома чесний, — кинув ще Матя.

— Не зіб'єш? Ха-ха-ха! — зареготав Кузьма.

Рвучко ступив Матя на крок до Кузьми. Ухопив його за грудки, стряс щосили й кинув слова, злом переповнені:

— Бало! Як гада прихлопаю, ще тільки шкни!

І з усією силою штовхнув від себе.

Кузьма полетів потиць, дістав лицем землі.

Рославий, плечистий Матя силою своєю переміг Кузьму з його думками чужими, нав'язливими.

— Ото тобі, щоб більше не приставав!

Витер руки об сорочку, ніби на них налипло бруду від Кузьми, хто зна скільки.

Знову дістав кисета й люльку.

— Ну, то здихай! — кинув, підвівшись з землі, Кузьма й хутко зник за шатром.

Коли поверталися циганки з станиці, сонце лише половинкою трималося ще понад пшеницями, а другою десь закотилося в тьмянь непрозору.

Здобути їжі вдалося мало кому. Більше верталися голіруч. Невесело човгали до табору, розходилися кожна до свого шатра. Ярина — дружина Василева — повернулася з порожніми руками. День цілий проходила, а не роздобула нічого. Набивалася поворожити — відмовляли все, посміхалися:

— Докіль людей дуритимете?

Переходила від двору до двору — однаково.

Важко пленталася. Чорно було на душі. Чорні думи її непокоїли.

„В шатрі Йоник голодний. Їсти йому треба. А що дати?“

Станичні діти он по садках граються, кружка ходять, взяли за ручки і пісень співають з дорослою тіткою.

Аж стала, спершися на дошки, кілька хвилин дивилася на них.

„Вони не голодні, — думала собі. — Коли б були не нагородвані, не розкривали б рота для пісень, криком би садок весь наповнили і через дошки по станиці розхлюпали б“.

Стискалося материне серце. Боляче було за сінка — одинака. Рада була б, якби і Йоника одвести сюди...

Дворів багато замкнених. На роботі всі. А де й дома хто є, ворожити відмовляли.

Нічого не виходила за день. З голими руками до шатра вернулася...

Ходою пленталася повільною-повільною. Ноги ступали неслухняно, плуталися, як і думки в голові.

„Що дати Йоникові?“

Воно мале, того не знає, що мати нічого не несе, що мати зла через те. Біжить хлоп'я назустріч, простягає ручки до матері.

— Ма, де! ¹ — просить.

— Со туті даса? ²

— Де!..

Підхопила Йоника на руки, притулила до лица і разом свої й Йоникові щічки зросила слізьми.

— Ой, со ж ме ту ті дела? Сар нісо ненай. ***

Пестила, цілувала. А воно тим усім не наїдалося, їсти просило, скиглячи до неї:

— Ма, де!..

Важко ступала до шатра. І ледве ввійшла до нього, спустилася на розіслану перину, гірко задумалась.

¹ Що тобі дати.

² Що ж я тобі дам? Коли в мене нічого нема.

Йоник насувався на матір, що сховала лице між руки оналі, все просячи в неї:

— Ма, де!..

Верталися до табору й чоловіки, що носили продавати хто казанок, хто ще якісь речі.

Та мало хто серед них вертався з їжею. Циган наїхало чимало, речей дрібних навезли, а покупців на все знайшлося небагато. У кого казанок більший, хто пішов до колгоспних бригад — ті виміняли там чи хлібину, чи приварку якого, і грішми частину. А в кого дрібні речі — ті стали неходові тепер.

Одноосібників у станиці лишилося всього родин кілька. А колгоспну бригаду на громадському харчуванні в степу хіба нагодуєш з казаночка якого, коли варива в ньому вистачить лише чоловіка на три?

Дехто, вийшло, даремне видзвонював пужалном об казанок, даремне прислухався до дзвону, щоб не лише торохтіти, а й музику в тому чути. Не всі продали речі, не всі вернулися з заробітком.

І Василь, брат Матин, вернувся з руками порожніми. Приніс назад два невеликі казанки, ні на що непромінані. Дарма, що праці багато до них з братом приклали, що вилискували вони зовні міддю червоною, ніби то сонце вранішнє, а всередині оливо ясніло гладенько живим сріблом. До колективізації, коли кожен хлібороб дбав тільки за себе та за свою родину, — від цих казанків може й одбою не було б, а тепер не те.

Заходив Василь і до бригади колгоспної.

— Не треба, — сказали. — Малий.

А майстра хвалили. Жалкували, що в колгоспі немає такого.

— І взяли б, та нащо він? Що в ньому колгосп варитиме?

Ішов до табору з головою пониклою.

„А що, коли й жінка нічого не принесла, і Матя коло шатра нічого не вистукав? Що тоді?“ — думав, ідучи назад.

Бродив станичними вулицями, даремне викликав лемент собачий, вистукуючи об казанок. Даремне набивався з роботою своєю.

За звичкою, роками й віками в голову вбитою, коло кожного шатра увечері розклали вогонь, невеличкими помацками вогняними мацали повітря.

Хто варив їжу, а хто — кому не пощастило в станиці сьогодні і не лишилося нічого від попередніх днів — повісив на тринозі голий казан з водою самісінькою прозорою.

Думи розбовтані гризли голову тим. Думи тьмьня розстилали перед тими.

— Со терел?¹

Життя навколо змінилося. Бачили те. А от зрозуміти ясно, як самим бути — бракувало.

Коло шатра отаманового зібралося кілька чоловіків. Обговорювали на різні лади день сьогоднішній, невдалий.

— І що буде, коли так тягтиметься скрізь?

— Що нам робити, отамане?

Отаман — Камлук Лупатий не знав того лиха, що найбідніші цигани. У нього достатки кращі. І сьогодні він порадив колгоспові великого мідяного казана, виготовленого раніш. Виміняв добренько за нього і хліба, і приварку.

Коло шатра, над вогнем, у чималенькому казані бульбишилася каша. Час від часу в казана вискакували розварені пшенини, метеликами злітали у вогнище велике, червоне. Дружина Камлукова — стара циганка, з пасмами волосся посрібленого, що вибивалося спід хустки — ходила коло тринoga і довгою ложкою вимішувала вариво.

За давнім звичаєм не втручалася до розмов. То справа самих чоловіків. Вони хай вирішують своє, а вона знає своє. Однею рукою підтримувала люльку з довгезезним мундштуком, якої майже ніколи не випускала з рота, а другою, обходячи навколо тринoga, старанно вимішувала в казані.

Маті, що й собі підступив до шатра отаманового, від паху варива захлупало дух. В роті спливала слинка. От якби таке їм! Якби повечеряти... Ато... голодний пробув цілісінкйй сьогоднішній день і голодному доведеться лягти спати.

А каша отаманівська, олійцею трішки сприснута, аж пашила, аж лоскотала в носі.

Облизував язиком губи, кусав їх. Одвернеться ото, навмисне спиною сяде до вогню, щоб не бачити, щоб не нюхати, та даремно. Каша пахтлива голодному спокою не дасть. Пах її і позаду діймає, пах, знай, доводить, що він же сьогодні нічого не їв, що він сьогодні зовсім без їжі, голодний. Совався Матя на місці, влаштовувався, аби не діймало, переходив з одного місця на друге...

І не одному Маті так було. Он і брат його — Василь, мабуть, чи не більше ще турбується, бож і йому треба, і Йоникові, і дружині.

У отамана Лупатого он і шатро краще, і фургон ліпший, і коней не порівняти, і їсти є що... Багатший отаман. Ще до революції отаманував він у таборі. Тоді з усіх собі частку відбирав добра всякого. Давали. Не перечили тоді. Так уже положено законами, звичаями. І по революції хотів так, але тут уже зась. Сказали, що не дадуть. Деякі, що більше по-

¹ Со терел — що робити?

боювалися отамана, ще б ділилися з ним, але таких було мало. Отаман примушений за себе дбати сам. Сина свого Кузьму ще з малечку привчав до коней чужих. Думав: добрий буде козарлюга і наслідник отаманський. Але, коли після революції поспитав Кузьма украсти в станиці коня, та піймали його там — заслаб по тому на довгий час з охотою до злодійства. А цигани більшістю ухвалили і добре стежили за тим, щоб вижити з табору злодіїв усяких.

Та це не приголомшило отамана. Достатки, за попередні роки назбирані, лишилися. Достатки ті давали йому змогу жити краще від інших, мати й роздобувати усього більше. Тож і не назвав він лиха, що найбідніші цигани.

От і тепер: вони говорять, що не знають, як вийти із скрути. А отаманові що? Сидить собі старенький з бородою чорною, сріблом гаптованою, в середині кола, вислухає скарги й нарікання на ведолю циганську, тяжку. А в самого думки: аби скоріш розійшлися, аби звільнили його. Хотілося скоріше розташуватися тут з родиною своєю, коло казанка з кашею пахучою.

Гляне ото в обличчя „дітей“ і стиха собі, непомітно для присутніх, осміхнеться. Байдуже оглядає „синів“, слухаючи скаржливу мову їхню.

Що він думає?

Не те, як табір призвести до розуму весь. Не те, як слід поступити циганам за нових часів, як життя своє побудувати, щоб і справді бути рівними з усіма трудящими країни великої...

— Як далі, отамане? — спитав його Василь.

Отаман тільки глянув на нього очікуюче.

— Може б і ми, як он на Кубані в „Зорі Романес?“ — вступив до розмови неговіркий Матя.

Отаман блиснув на нього сердитими очима. Аж підвівся отаман, щоб краще було видно, як зле він накинеться на мо-локососа, що осмілився радити вихід таборові.

— Ту...¹ — грізно grimнув отаман на Матю.

— Ме!² — байдуже відповів той.

— Ти смієш радити нам зрадити батьків, дідів, прадідів? Осквернити віки наші? Де це видає?

Голос отаманів враз вразити непокірного „сина“ табору. Лице отаманове пашіло, очі пекучі розсипали жовчну лють. Очі їли Матю непокірного, усіх, хто з ним міг подумати одноково.

— Де це видає, щоб в нашому таборі вирости зрадники? — grimів Камлук. — Де це було, щоб проміняти степ, волю, братів, зрадити батьків і сісти до хати?

¹ Ту — ти.

² Ме — я.

— Коли я голодний, що мені воля і степ? — кинув ще Матя.

Кузьма, що сидів досі мовчки, осміхнувся кривою усмішкою на весь табір, на весь степ, плюснувши через пшениці густі:

— Циган на землю піде? От так утяв!

І зайшовся сміхом розкотистим, разючим.

Присутні на хвилинку припинили. Тиша нависла над табором. Тиша, незвичайна для них, придушила голоси лункі. Присутні коло шатра отаманового блиснули очима на Кузьму і на мить якусь застигли з тим поглядом.

— Хто бачив, щоб двадцятитрилітній юнак-циган насмілювався кинути слово проти отамана? Відколи це стало? Хто дозволив йому розімкнути свої вуста. Хіба є це в переказах, в традиціях, в усьому житті циганському?

Оскаженілий отаман, слиною бризкаючи, ще лютіше закричав:

— Не сміть мені перечити! Не ламать законів!.. А ти, бидло молоде, — ткнув пальцем на Матю, — ти... марш сперед очей моїх, щоб твого й голосу я більше не чув.

Матя не сказав нічого. Одвернувся враз від кола, підвівся на ноги і, тихо ступаючи, поплівся до свого шатра. Що скаже він, коли його не підтримано. Коли йому одному й думати проти отамана у звичаях циганських неприпустимо? Йому лишилося тільки мовчати, мовчати й коритися.

Та чи буде ж коритися?

В голові думок — ой-ой скільки! Море в нордост хіба може шумує так, шумовинням угору сплескуючи.

Сонце, заколисане довгим літнім днем, давно вже закотилося кудись за пшениці, лягло на спочинок. Ніч насунулася на степ, на станицю, на циганські шатра, розвіялась поміж них якоюсь сивизною сухою і крихкою.

У таборі горять вогні. Коло них вовтузяться старі цигани й циганки, палять люльки з чубуками довжелезними, тиняються дорослі, хлопці, дівчата.

По різному відсвічує вогонь на вбраннях строкатих їхніх, на обличчях сонцем засмажених: веселих, сумних, байдужих.

Он, повечерявши, дочка отаманова Аніка з двома дівчатами, що очевидно сьогодні теж повернулися не з порожніми руками з станиці, побіля вогню кружляє пісень.

Весела Аніка. Весело закидає назад голову і голосом ситим жбурляє в ніч:

Дохане йоне ман,
тіре кале якха
Саве гоже йоне,
Саве модни йоне¹

¹ Погубили вони мене, твої чорні очі, які красиві вони, які прекрасні вони.

Ії, пісню ту, заялозену, почату з уст молодої дочки отаманової, підхоплюють товаришки. І незабаром через увесь табір в долину перекинувся приспів:

Саве гоже йоне
Саве модни йоне...

Несеться пісня від ситих ніби на крилах. Черкне ото вона через табір і повіє десь понад станицею, понад пшеницями, перекрикує степ шумливий нічний.

Отаман з дружиною повисували голови з свого шатра, любуються піснею доччиною, голосом її дзвінчастим, дужим.

Добре отаманові неголодному. Добре його дочці нагодованій. Можна їм і любитися, і жбурляти піснями. А якби й вони повернулися ні з чим із станиці, якби день пройшов марно, якби не виміняли нічого та й від попередніх днів нічого не лишилося? О, тоді й вони б іншої співали! Тоді заговорили б по іншому...

Чому ото Матя не спить у шатрі? Чому не підійшов він до гурту, не приєднав свого голосу, що так улад допомагав раніше піснями дзвінкшати?

Матя, що за день цілий і рісочки в роті не мав, хіба думатиме тепер про пісні? То дарма, що роки його молоді, що тепер би тільки пісні лити, що й серед дівчат не чужий. Був би й тепер серед них, та голосу нема того. Не зволає тепер з нагодованими, до голодних байдужими.

У шатрі Матиному брат Василь з дружиною забилися в кут, сперечаються словами сердитими. Мабуть день сьогоднішній кленуть вони, що не обдарував їх нічим, минув так, залишавши біль гострий.

А Матя коло шатра стоїть самотній, думає ради дати не може.

Вже кілька разів підходив до входу в шатро. Хотів плигнути туди, закопатися з головою в постіль, накидати якнайбільше усяких ганчірок на голову, забитися від думок далі. Та думок різних усе більше й більше стає йому в голові.

— А що як і завтра, і післязавтра буде те саме?

— А що як?..

І скільки їх є отих „а що як“, що не дають йому перепочивку. Чому вийшло так, що, за багато часу вкладені, вони тепер разом ринуть угору всі? Хіба тільки те, що не їв сьогодні? А чому плутаються вони, думки оці невикристалізовані, гамузом у голову вкладені?

Чому Матя передумує, як жив за попихача в дядька, як отаман коверзує в таборі? Чому слова у станиці великий комсомольцям вкладені тепер на думці йому?

— Чому?

Хіба він знає, як розв'язати це? Аби їх менше було...

Табір живе своїм життям кількох задоволених і більшості злих, голодних. Табір принишк. Не всім вимін на речі вироблені вдався, не всім життя не настогидло нужденне.

Аніка з товаришками он веселить рідню. Аніка розплутує юнь свою повіддю молодості кучерявої.

А Маті хіба тепер до пісень?

„Ленін і Сталін... колгосп..." Ось що на розв'язання напрошується. „Вони бо, — так комсомольці казали, — кличуть усіх до роботи. Вони й циган кличуть, щоб прилучитися до життя нового...”

„А степ же, степ... Який він, степ цей, широкий! Діди, батьки, всі, всі цигани так... Степ їхній, воля, шатро... Вільно сьогодні тут, а завтра хто зна де... А ті он живуть, і всі на одному місці... Чому вони так, а ми так?“

— От, якби говорити тепер, — думає він. — А в тій станиці кликали он, щоб прилучитись до них. „Молодий“, — казали мені, — „все життя спереду“, а тут... може і завтра, і після-завтра, і далі голодний...

І мрії, і степ переплітаються йому в голові. Заважають вони думками вибродити як слід.

Ніч сіра, зорями — п'ятаками новими хвастається вгорі. Ніч така тепла, манлива.

Та не відчуває красивої ночі Матя. Бродить узад і вперед коло шатра.

Табір живе на різні лади, неоднаково думаючи. Табір розпорошився в думках. І Матині думки вирують серед думок численних. А чії думки правильніші? Хто знайде кращий вихід? Цього Матя не скаже, не знає.

Оте непокоїть найбільше: і сьогодні не заробив. Праця на „як удасться“ не нагодувала його. А чи нагодує вона завтра позавтрьому, далі?.. Що буде далі?

Чому он „Зоря Романес“ держить стільки циган на землі? Коли б голодні і там були, то не сиділи б, мабуть...

„Ні, — дає собі відповідь Матя, — і комсомольці свої у них є. А що говорили вони...”

„Ми працюємо на землі. Правда, тяжко буває іноді. Зате знаємо, що неголодні будемо і сьогодні, і завтра, і цілий рік. А циганки кинули ворожити. І діти бігають гуртом у яслах“, — пригадує Матя слова їхні.

Аж потилицю дере, чуває, де й не свербить. Чуба, пальцями за нього очеріплюючись, з силою то до себе тягне, то назад закине, і знай одно тютюн підсипає в люльку.

Слухає, як Аніка пісні робризкує все. А поміж тими піснями горластими чує ще голосніші удари від кузні станичної. Там роблять. Ковалям станичним, виходить, роботи он скільки! — а тут...

— Е-ех!..

Бриля свого натяг глибше на голову. Кроком твердим ступив до шатра.

— Василю!

— Га?

— Не спиш? Вийди сюди.

Із темряви шатрової постать висунула голову, повну думок тьмяних.

— Що?

— Вийди бо на хвилину, діло до тебе є.

Вийшов Василь. Одійшли за шатро, щоб не сягали їх язики вогню від багаття отаманового.

— Ти чуєш, он? — спитав у Василя Матя.

— Що?

— Як молотки плескають у кузні станичний.

Блиснув Василь очима туди. Як бо воно ото є, що тут удень хотів поробити та нічого, а там випліскують і вночі? Де правда?

— Ото! А ми голодні...

— Ну?

— Піду до я них... Хочу спитати роботи...

— Ту?¹

Брат сердито озвався до Маті. Брат, мабуть, заперечуватиме, мовляв, де це видано, щоб циган ішов до кузні на заробітки.

„Невже заперечуватиме? Адже й він сьогодні нічого, і дружина його... Ні, ні. Він не буде, не буде!...”

— Це ж...

Не прибрав слова Василь. Не знав, що сказати братові. Не знає й він, як бути, як жити, коли не вдасться завтра і позавтрьому заробити й виміняти чогось.

Чекав Матя, що брат може накинутися на нього, з усією силою напасти за нехтування законів рідні.

Ні. Цього не сталося.

Матя спішить слово нове вставити, не припустити Василя до поганих думок.

— Василю, ми ж так...

А що далі? Може той обірве, коли не так скаже? Може... Та як його добереш слова найкращого? Кров кипить, думки шумують, ніби на дріжджах підходять, а як сказати...

— Ми так і завтра голодні лишитися можемо. А там... Краще піти вже. Піти, Василю?

Ще не вгадавши, що може сказати брат, лестить йому Матя словами, що старшому треба годити, треба питатися.

Брат сумний, почуває погано себе. Не відповів він ураз Маті. Скорботні думки гризли йому голову. Що скаже він Маті? Не піти? Це перечитиме всьому звичаю їхньому віко-

¹ Ту — тм.

вічному? А їсти? Що придумає він головою своєю, думами переобтяженою.

Брат мимрить щось стиха собі. Матя того не розбирає. Догадуеться тільки: якби заперечував гостро — сказав би прямо, але ні. Значить, не придумає й він...

Раптом брат одірвав очі від долу, де чомусь длубався ними. Глянув на вогонь, що зорів високо коло шатра отаманового.

Там і досі Аніка з товаришками двома розводить пісні.

Суворе братове обличчя заховало вночі риси незадоволення, нелюбові, неприязні, сумніву до отамана, до нерівності міжциганської.

Майбутнє спливало перед обома незрозуміле, незнане. Обидва відчували тільки, що голод — то тяжка, болюча, незносна хвороба. І як, хіба можна голодувати, коли ось пшениці бувають, у людей хліба повно? Хліба он скільки, і якого ще хліба!

Нишкне брат. Голова зсувається йому в плечі. Нітється постать кремезна, широкоплеча. Хіба легко вони жили без батька та матері, щоб не дбати за завтра?

А від кузні удари раз-по-раз.

І котиться луна на станцію, на табір циганський, на степ. Котиться роздунисто, повноголосно, ще дзвінкіше, голосистіше, ніж удень.

Вистукують у кузні молотки на ковадлах, цілуючись з ними. І замовлень там скільки он! Бачили ж, коли в день проходили повз кузню.

Вистукують у кузні молотки, дзвінко розганяють луну.

— У вас роботи нема. А там... Скільки її там! Бачив ти? — нагадав братові Матя.

— Каде...¹

Бачив ті замовлення Василь, коли проходив поза кузню аж двічі. Бачив — скільки роботи там у тій кузні великій.

Чи заборонить Василь братові? Може, стане йому на перешкоді? Може, скаже, що ніколи ще не було, щоб циган із табору пішов на заробітки до станиці? Що скаже Маті Василь?

Знає, що крім отамана й інші ще не вихвалитимуть цього. Гудитимуть. Дорікатимуть нехтуванням циганських звичаїв, усієї гідності степової...

Але... отаман варив он собі. Отаман наївся. Було чого. А тут?...

Матя поклав братові руку на плече. Заглянув йому в очі глибокі.

Чи пройме його наскрізь, коли ніч сіра між ними така?

— Каде! Красти?... Ні. А їсти... треба.

¹ Каде — так.

— А заробив я за день що? Нікого ж не було. А там...

Від молотків викидала кузня перестукіт надвір. Луна лягала розгойдисто ген-ген, неслася степом безкраім, широким.

Шун та ту, Василе!¹

Хвилину яку не промовили й слова один до одного. Слухали тверді вдари молотків, що долітали до них луною гінкою, неслися в далину степову.

— Чую.

Голос придушений, голос тремтячий, видавив з грудей широких.

Глянув Матя ще братові в очі і голосом, рішучістю сповненим:

— Знаєш... Як хочеш... А я піду, — проказав.

Василь не порадив, але й не заперечував. Байдуже махнув рукою і, повернувшись, пішов до шатра, зник у ньому.

IV

Майстер Іван Макарович ось уже з півгодини, може, як заступив зміну, а не вгамувався ще й досі. Бракує одного з помічників, що чомусь не вийшов на роботу сьогодні.

— Може хто добровільно погодиться ще на зміну?— звернувся до тих, що збиралися додому.

Вийшло так, що усім чи те, чи те заважало.

— От тряся його матері!— бурчав він собі, готуючись й без помічника не здати темпів.

А воно таки не той... То ж б'ють удвох, а він тільки підсуває, регулює. Тоді і скоріш, і якимось вірніше виходить. А тут ні.

І б'є добре Іван Макарович. Б'є так, що показники мусіли б угору лізти, а воно не виходить. Чи не намазана була чимсь ота крива, що на ній цифри затримуються? Ото вдарить так, що ніби й геть височенько зажене її, а там, гляди — назад сковзається, повзе вниз.

Досадує Іван Макарович. Бачить, що темпи не ті. А що значить здати темпи? Що значить у змаганні пасти задніх?

От тряся його матері, бодай би його муха вбрикнула, того хлопця, коли він мене так підвів!..

А коло решти горен люди у зборі. Працюють. Подивиться навколо Іван Макарович, і ще досадніше стає йому.

Наполягатиму. Хай піт ручаєм, а темпів не здам.

Крізь прочинені ворота у кузню просунулась чорна, кошлата, уся в кучерях, голова.

¹ Послухай же ти, Василю.

— Можна зайти? — спитала голова, звертаючись до всіх.

— А чому б і ні, коли діло є?

Зайшов, несміливо оглядаючись навколо.

„Ну от, — думав собі Матя, — хіба цигани можуть зробити поки лишаються в шатрах? Та як же воно тут: і горна доладу поставлені, і люди, стоячи коло ковадел, не заважають один одному, і рухи вільні зовсім. А світла он від електрики скільки!

Водив очима з краю в край майстерні. Зупинявся на деталях, щоб усе запримітити, щоб усе охопити. Скільки живе він, ще не бачив подібного в станиці.

„Он що значить колгосп! — думав. — Тож не даремно увірвався так заробіток нам коло шатра“.

Люди в кузні, то той, то той очима кинуть на цигана. Дивляться: чого він нишпорить? Декотрі вже подумали: чи не на розглядини прийшов хлопець? Чого б ото прясти очима так?

Перекидалися поміж собою словами, висували різні догадки про наміри Матини.

Але Матя, захоплений роботою, самою кузнею, устаткуванням, того нічого не чув. Матя ніби зачарований, аж забув зразу сказати, за чим прийшов. Стояв, обдивлявся.

— Чи не обікраси збирається? — шепнув сусіда Іванові Макаровичу.

— Що? — вишкірився Іван Макарович.

— Та чого там, усі цигани злодії.

— Облиш! — натискуючи на роботу, огризнувся старий. — Ти на свій метр не мірай. Цигани не всі однакові, і злодії вони не такі, як думаєш ти. Різні цигани є. От!

Поклав молоток. Наказав стежити за горном помічників, а сам пішов до Маті.

— Ну, здоров, товаришу! — і, по-товариському подавши йому руку, потис кріпенько.

Матя не сподівався такої зустрічі. Аж стетерів чомусь ураз. А самому соромно стало, що не посмів відповісти так само голосно, і руку потис злегка.

— Я, значить, коваль. Раніш по заводах працював, а тепер тут, — говорив Іван Макарович, — у колгоспі. Бачиш, як ми тут тее.

Обвів рукою всю кузню.

Матя за ним наново очима погнався по кузні.

— Розкидались ми. Роботи до біса. Вистачає роботи й на ніч. Жнива незабаром...

Маті ніяково стало чомусь. Не чекав він, щоб до нього поставились так.

Десь, відклясь узявся всім незнайомий циган, прийшов до кузні, хто зна з якою метою, а до нього так тепло, по-товариському.

„А може вони з чогось догадалися?“ — подумав.

Тепло розтоплювало сумніви Матині. Путь йому ніби яснішала.

— А ти хто будеш? — вів своєї Іван Макарович.

— Я? Циган.

Іван Макарович узяв Матю за плечі і, дивлячись йому тепло в очі, проказав:

— Що ти циган — і по тобі видно. А тільки ж цигани не всі однакові. Ти це знаєш?

Матя не сказав нічого.

... Щойно відійшов від табору. Там є голодні і ситі, є стомлені, знесилені і байдужі до горя людського. Їм байдуже до інших... А теж цигани. Співають... Більше горя голодним...

„Правда, не всі цигани однакові...“

— Так. Знаю, — погодився з ковалем. Я, Матя, теж коваль. Сирота здавна. З братом Василем росли в дядька Данила. Увесь свій короткий вік жив із виробу речей деяких руками своїми, а це...

Тут запнувся. Що йому: чи боляче, чи соромно?

— Ану-ну, — ласкаво напосідав Іван Макарович.

— Заробітку ніякого і в мене, і в брата. Навіть Йоникові малому, — синок братів, а мій племінничок, гарне хлоп'я, — і йому голодувати доводилося.

— Так, так.

— Ото і все. І руки є, і робить умію, а на хліб не зароблю ніяк.

Іван Макарович ніби передбачав таке, — сьогодні більший кусень узяв із собою.

— „От і пригодиться він тепер!“ — подумав.

— Так, так, товаришу Матя. А йди за мною!

Ступав уперед поміж залізничним усяким. Простував до роздягальні, де лишилася їжа його й працівників тутешніх.

Матя ішов слідом. Ішов небоязко. То дарма, що не знав, куди й для чого веде його старий коваль. Ішов з вірою, з тією вірою, яку вселив коваль Маті своєю поведінкою щирою, товариською і чутливою.

Ураз якось до душі Маті прийшовся Іван Макарович.

Ішов за ним, ні про що не думаючи, але вірячи в кращий вихід...

У роздягальні Іван Макарович дістав принесений з собою хліб, одпаював половину, подав Маті.

— На, підкормись! А тоді ще поговоримо.

Пішли до горна.

— Іване Макаровичу! — окликнули його з гурту. — Темпи знаєш, браток...

— Ти їж, а я... Ось, бачиш, як залізо кричить?

Глянув Матя на прут розігрітого аж до біла заліза, що його щойно вихопив з вогню Іван Макарович:

— Бачу.

А сам чимдуж наполягав на хліб. Гриз хутко-хутко, ніби боявся, щоб хто не підійшов і не відняв у нього.

Слабкіше за сусідні били молотки по ковадлу в Івана Макаровича. Досадно йому було за те, що темпи здає, що він може спричинитися до невчасного готування реманенту жниварного...

А коло стіни самотньо лежав молоток, нагадуючи про відсутність одного з молотобійців.

Маті, що стежив за рухами, чомусь соромно стало, ніби він винний за відставання Івана Макаровича.

Хутко догриз хліб, хутко підступив до Івана Макаровича.

— Дозвольте вам допомогти, — попросив.

Молотобоець, Сашко Окріп, кинув оком майстрові:

— Цього б і треба? Ідьот?

Глянув на Сашка, головою хитнув:

— Ух ти!.. Гарячий. Не дарма Окропа дали.

— Ну, то... — трохи засоромився той.

— Та добре, добре. Не цвірінчи!

— Бери он, — запропонував Іван Макарович Маті, показуючи до стіни, де самотньо стояв молоток і над ним висів фартух.

Матя вмить зробив те.

З молотом у руках і в фартусі, постать його видавалася соліднішою, старішою, ніж справді. Виглядав тепер Матя зовсім не гульвісою якимсь, а людиною робітною, в тій же великій кузні колгоспній, на однаковій з колгоспниками роботі, ніби вже член сім'ї з ними однієї.

Бив з усієї сили. За кожним ударом добре позначав свою силу на розпеченому залізі, немов за все, що протягом довгого часу довелося перенести самому, тепер на залізі зло згонив, немов залізо було виною його усіх бід.

Іскри з ковадла жмутами цілими відскакують у сторони. Іскри скресають у пов'трі, насиченому перегаром вугілля, розпеченого заліза і поту людського, переджнивного.

За зниклим жмутом повстає жмут новий. За ним знову і знову. Крешуть молотки кресалами добрими, викрешують сильну іскру.

Зрадівши помічниківі, Іван Маркович радо підсуває пруття, надає духу хлопцям:

— Ану, перегнати!

І дужо і радісно видзенькували їхні молотки, прибиваючи до ковадла шмат заліза роз'ятреного.

Матині вдари розраховані, пластичні привертають до себе увагу всіх ковалів у кузні. У змахах рук і в ударах Матиних чується не тільки сила могутня фізична, а й уміння прикласти її, розуміння самої справи ковальської.

Он коваль Щусь Дмитро підморгнув своїм молотобійцям, що глянули в той бік.

— Дивіться, як креше циган!

Хлопці дивилися. А Щусь, хто зна від чого, розтягував клинками свою руду бороду в обидва боки, пальцями цупкими, мов зубцями від граблів дебелих-дебелих, роздирав поскручені цупкі волосини.

— От креше!

Звертали увагу й інші.

Та Матя до того байдужий. Він узявся за молот, до роботи. А коли так — гав ловити нічого.

На великій перерві, що вдень її назвали б обідньою (бо й тут принесли ковалям зварену шойно гарячу їжу), від Маті Сашко Окріп та Іван Макарович не відступали.

Наливши собі чималу миску гарячого борщу, вони знайшли десь для Маті ложку й посадили його поміж собою. Хлібом поділилися з Матею обидва.

— Бери бо! — пропонував Маті, коли той соромився й одвертався в сторону.

— Ти бери, бо голодний молотка не потягнеш, а роботи бачив, скільки?

— Та бачив, — несміливо відповідав, повагом посилаючи ложку до великої миски.

І під час нічного обіду очима своїми — парою чорнослив — блукав Матя по товаришах. Вони старанно, без балачок, хутко їли, спішили скоріше впоратися з їжею, щоб кілька хвилин лишилося ще покурити й порозмовляти потому.

— Їж, їж! — суворо пропонував Іван Макарович Маті, бо помічав, що він ніби млявішає, соромиться.

Сашко Окріп і собі не міг байдуже ставитися до товариша:

— Ти браток, Матю, того... Воно така вещь... машину й то помастити треба. Помашена, вона не скрипить і працює краще... А людині в середину теж їжу — мастило вливати треба. Поняв?

Велика, міцно посаджена на широких плечах, голова Маті кивнула на знак згоди новим товаришам. Його обличчя, під шапкою чуба густого, кучерявого, заховало в самих куточках губ стриману молодечу усмішку.

Ще йдучи сюди, ступав кроками несміливими, боязкими: „А що, як зустрінуть вороже, як проженуть? А може їм не треба більше людей, і мені відмовлять просто?..“

Усякі думки були. З думками плутаними й тисячу разів переплутаними ледве волочив ноги до кузні. Не знав, що зустріне він тут. До кузні посувався повільно і боязко.

А от зустріли по товариському.

Сидить тепер разом із старим майстром Іваном Макаровичем і комсомольцем Сашком. Сидить так, ніби вже багато часу

знає їх, довго працює разом. Ніби давні приятелі, сидять вони гуртом, перекидаються тепло словами привітання. А від цих слів товариських і привітних Маті стає тепло-тепло.

По обіді вийшли за кузню. Полягали на розстедену одежину горілиць. Поглядами протинали небо бузкове, всипане п'ятаками новенькими.

Щойно витяг Матя кисета, щоб набити люльку, Іван Макарович протяг до нього папіросу:

— На ось готову.

— Ні, я люльку....

— Та чого ти, бери!

Матя несміливо протяг руку.

— Дякую.

Запалили разом.

— Ну, — пихнувши дим з папіроси, звернувся до Маті Іван Макарович, — мене он що цікавить, хлопче...

У Маті при тому йокнуло щось усередині... Чекав, що майстер почне чесати усяку всячину з порочливого про циган.

Раптово дрожем колючим, густим вкуталась спина. Нею пробігли свербливі тисячі мурашок, що ніби замість ніг мали голки тонкі й колючі - колючі.

Та не про те хоче розпитати у Маті майстер Іван Макарович.

— Ти, коли знаєш, — говорив тихо до Маті він — то розкажи мені про циган. Розкажи, звідкіля вони взялися, і скільки вже, як ото розбрелися вони по свігах. Знаєш це? Подивився тепло Маті в очі. Узяв його руку в свою.

— Неписьменний я, як і всі інші цигани. Так, щоб вірно розказати — не знаю. А що чув і запам'ятав — те розкажу.

— Розкажи.

Задумався трохи Матя, пригадуючи свою родослівну.

Лежачи отак з думками горілиць, очима уставився в небо бузкове з п'ятаками блискучими й миготливими, ніби там щось написано, ніби на них читати розумівся він і міг вичитати щось потрібне тепер.

А небо собі спокійне, тихе, мигтіло зорями рясними, кидаючи на землі бліде світло. Хай тут на землі говорять за родослівну циган, хай ремонтують реманент, потрібний до жнив, хай роблять що завгодно! Небу до того байдуже. Воно знай тримає нап'ято свою ситцеву пелену, кольору цвіту бузкового, від п'ятаків відстовбурчену.

І отак, дивлячись у ситцеву пелену ту, розказав Матя, що за переказами, вийшли цигани колись з Індії. Виходили не всі сразу, а частинами. Розбрелися вони по Європі, Азії, Північній Африці. А останнім часом дісталися й Америки. Найбільше циган розвелось по Європі. Скільки їх усього є — сказати тяжко. Бракує перепису точного...

— А життя, — додав іще Матя, — звісно яке циганське. Волі відє від влади не давано. Цілі віки терпіли злидні. Хіба й досі мандрували б ми, коли б влади в країнах ставилися по іншому до циган? Воно початки осілості в циган уже є. Багатші наймали на зиму хати і лишалися в них, а бідні — ті не мають за що взимку хату держати, гнуться по шатрах...

— Так, — співчутливо промовив Іван Макарович, прислухаючись весь час уважно до слів Матиних.

Від Кубані тягло вже післяпівнічною прохолодою, діймало вітерцем гостреньким, пронизливим.

— Знаю, — мовив ще Матя, — на Кубані вже є циганська артіль, а звється вона „Зоря Романес“. Колись проїжджали повз неї. Мені довелось говорити з деякими. А з хлопців уже й комсомольці є. Вони багато мені говорили. От тільки — неписьменний я, не второпаю всього.

„Злам у хлопця, — вирішив собі Іван Макарович. — Злам. Йому треба допомогти. Тільки, все робити обережно“.

— Добре, хлопче. Ти все розказав. А тепер можу дещо про циган розказати я тобі. Чи хотів би послухати?

— Може лаяти будете їх? — випалив ураз набіглу думку Матя.

— Ні, не те. Хотів би поговорити про циган, про їхнє життя тепер і в майбутньому. Слухатимеш?

Матині очі — чорносливи — без слів моргнули на згоду.

V

У шатрі, під полотном латками цяцькованим, похнюпивши голову вниз, задумався Василь Гирленко. Поблизу на подушках сиділа його дружина Ярина, годувала кашею маленького Йоника. Вона не втручалася до розмови дружини з братом. Не положено цього в циган. Вона тільки стежила, зводячи свої очі, такі ж чорносливи, як у Маті. Водила ними то на дружину, то на його брата.

До всіх розмов братніх хотілося їй висловити тільки одну думку — що життя наше собаче, що воно стало незносне, що їй набридло, приїлося ходити по людях і пропонувати поворожити, що хотілося б уже його змінити. Та за цим бажанням ішло для неї незрозуміле: а як жити далі? Чи краще буде отак, як радить Матя, покинувши табір, життя кочове, перейти до осілого, вступити в колгосп?

Не знав того й Василь. І він над цим сушив голову. Він — син табору, що ще живе старовиною, що традиційно, споконвіку дотримується свого. Чи міг він ураз прийти до якогось іншого висновку?

Батько, дядько і всі цигани завжди жорстоко поводитися з тими, хто наважувався чимсь заплямувати „вільне“ життя циганське, хто зраджував чимось звичай таборові.

А тут... Матя радить таке, що їх проклинатиме весь табір, таке, що за нього, як казав колись отаман, не простить жоден циган — син степу і волі.

„Ой, ой!“ — думає собі Василь.

Пальцями шкарубкими, ніби тими зубцями граблів, залазить у довге волосся, чіпляє поміж кучері і вириває окремі волосинки. Довго розглядає волосини ті очима скорботними, ніби в них заворожене його майбутнє, відокремлює волосинки від пальців, скидає додолу.

О вів очима, туманом залиплими, брата, дружину. Зупинив погляд на синові, що, байдужий до всього, їв на руках у матері кашу з крупів, Матею в колгоспі зароблених.

І брат Матя, і дружина не сміялись до Йоника сміхом переливним від радості якоїсь великої. І Матя, і дружина Василева дивилися поглядами питливими, чекаючи на його вирішення, як на вирішення остаточне голови родини.

Василь крутнув головою. Нічого не сказав. Очі додолу спустив, руками підпер бороду.

— Рішай, брате! — тихо промовив ще Матя. — Я собі шлях обібрав. Мені надоїло те, що я не знав, як сьогодні, завтра і далі...

Василь одірвав руки спід бороди, розвів ними в сторони. Набрив повні груди повітря. Щось хотів сказати, та слова йому застрягли в горлі. Не вимовив їх, ніби вони кілками всунулися впоперек горлянки.

— Далі чого нам чекати? — вів своєї Матя. — Он мені розповідали, що влада і партія вживають заходів, щоб усіх циган організувати на осіле життя, щоб вони не були непричетні й байдужі до того, що робиться в цілій країні. Влада і партія вживають заходів, щоб і ми з усіма народами, як рівна з усіма нація, брали участь у будівництві нового життя.

— Так то так, — ледве промовив Василь.

Як старший за Матю, він пам'ятає трохи більше дореволюційне життя циганське. Воно глибший відбиток поклало на нього. Суворо тоді ставився отаман, який виходив посеред багатих, до бідноти у таборі. За найменшу провини чи непокору жорстоко карав винного. Звичай бо такий у таборі здавна заведений. Робиться все тут лише з дозволу отамана. А кожного, хто порушить волю його — вважали за зрадника в таборі і накидалися за те на нього.

Та й після революції в таборі звичаї змінились не дуже. Відміни зовсім незначні, майже непомітні. Отаман так і лишився. До того ж, отаманує в таборі цьому Камлук Лунатий ще з часів дореволюційних і поводитьсь, як тоді...

А тут ідеться про те, щоб кинути табір, щоб перейти на осіле життя І виступає за це ще сам Матя. Уже за те, що самовільно пішов працювати до колгоспної кузні, назвав його верховода табору „зрадником“. Про нього говорить він недобре, уже й Василеві дорікав за брата.

— Ти боїшся розмов? — знову Матя напивав на брата. — Так? Боїшся?

Василь звів на нього великі, затуманені очі.

— А ти чув, що про тебе говорено?

— І слухати не хочу! Якщо того боятися, то всі цигани так і залишаться на весь вік табірні. А ти ж сам свідок, що з циган, з самих тільки циган утворилася артіль „Зоря Романес“. Сам же ти знаєш це, бачив, проїжджаючи повз них. Отже, звичай табору, хай вони й віками склалися, не є непорушні. Життя навколо змінилося. А причина тому — революція. Чуєш, брате, революція! Так от, з часом і звичай міняються.

— Це ти там наслухався такого? — натякнув Василь братові на кузню колгоспну. — Це ти наслухався там? — справедливо закинув Маті, який за ці кілька днів багато дечого взяв і затямкував його собі в голову.

— Там! — гордо відповів Матя. Там мені розказали, чого я не знав досі. Я від того не відмовляюся. І все, що там говорили — є правда. Розмовляючи з ними, я став розуміти, що жити, як жили наші предки цілі віки, — тепер не годиться. Життя змінюється кругом. Не може бути, щоб це нас обминуло. Воно мусить зачепити і вже зачепило нас.

— Да, — промимрив Василь, дивлячись перед себе в проріз у полотні.

За шатром де-не-де блимали ще вогні, снували цигани, переходячи від шатра до шатра. Де-не-де коло шатра горіли горна і коло них чи роботу якусь із станиці принесену, чи щось своє виплескували на ковадлах.

— Ти ось свідком сам. Що ми заробили? А ми не ледарі, і ковалі з нас не погані. Що нам лишається? А там, — мені розказували, — нові фабрики та заводи ростуть. Все буде з города йти. Ми нічого не додамо з шатер до того. Хіба то життя, коли ти не знаєш, що з тобою завтра, післязавтра буде, не знаєш, чи роздобудеш їжі, чи голодний сидітимеш? А в колгоспі заробиш, їстимеш. І на тебе не дивитимуться, як тепер...

Відчув Василь правду в словах Матиних. Правду бо брат говорить, але...

Звичай оті, віками всаджувані в голови, тяжіли над ним. Лещатами залізними стискали вони його розум, порухи, всі думки, всю волю, всього самого. Як же, хіба можна усе те, віками всаджуване, відкинути геть? Хіба то легко? Хіба так скоро того позбудешся, коли воно липке та тягуче? Ти його відривай, а воно тягнеться, не рветься. Ослабнуть трохи руки, воно вислизнуло з них і знову стає на місце. І знову тисне, давить, тяжить над думками іншими, тяжить над ним усім.

Важкі думки тиснуть голову Василеві, вагою пудастою клонять її вниз. Та й чи позбудеться він думок тих? Адже

він не стояв дуже на заваді, коли Матя збирався йти до колгоспної кузні. Він тоді тільки не благословив його на це, тільки не послав, але не зупинив, рішуче не відмовив. Тепер собі від того бачить користь. Матя приносить зароблене, що йде на всю родину.

Що скаже Василь братові, коли він бачить і знає те, що його син годується з Матиних рук. Чи може він тепер піти проти брата? А що, коли позбавивши брата роботи, лишаться його син і родина вся без нічого?

Шугають думки в голові, ніби ті вітри в степу по пшенинях клоняться думки то туди, то туди. Те, про що говорить Матя, ніби й краще, та воно йому незнане, невипробуване ним. А старе лещатами держить усього.

Ще так недавно, може всього з тиждень тому, зовсім не думав Василь про нове. Жив із табором життям таборовим, нічим не відріжняючи думок своїх від думок інших кочівників таких же, як сам. А от, у цій станиці, коли вже Матя пішов до них...

Замутилися, запінилися думки. Спокій, далеко ген прогнаний, покинув його. Проти того, що Матя говорить — заперечувати нічим. Він говорить правду. Але... щось тисне його, тяжить над ним, не пускає вперед, відганяє усякі думки про майбутнє.

Голова хилиться. У важкій голові бродять думки різні. Вони — думки ті — ростуть хутко, хутко, як трава після дощу теплого в травні, густішають, більшають.

— Спитай ось Ярини, — показав Василеві на його дружину Матя. — Спитай, як вона ставиться до цього. Чи не набридло їй ходити ото по станицях? Чи не настогидло їй, що дивляться на неї, як на дурисвітку? Може декому й нічого з того, а я завжди болю. Серце кров'ю облите завжди. Думаю, що Ярині теж у печінках сіло воно.

Ярина глянула на Матю теплими, трохи змокрілими, прихильними очима.

Запримітив це, глянувши на неї, й Василь.

— Що питати? — промовив. — Що життя наше таке, знаю це й сам. А от, щоб, як ти кажеш...

І знову зам'явся на слові. Нічого не сказав, тільки руками розвів безсило.

— Батьки, діди, прадіди... І з давніх-давен так жили вони, як ми тепер.

— Жили, — перебив Матя, — бо змінити життя не давав їм ніхто й ніде змоги. Не давали їм навіть зупинитися надовго в невизначених місцях. До деяких міст назавжди забороняється в'їзд. Куди тобі, щоб селитись дозволили. Он у чому причина кочування віковичного. А тепер зовсім не так. За кордоном і тепер по старому. А тут дають землю, дадуть приміщення. Тут і кредит держава дає, і все...

Ярина мовчала. Без дозволу доловічого не могла вона встрати в розмову, права не мала висловити думки своєї. А думка її схилилася до думки Матиної, бож, вона певна, що той правду говорить. Правда на його боці.

Самій їй, ходячи поміж люди, не раз оте слово „дурисвітка“ перевертало нутро. Не раз хотілося проклясти все життя своє, весь табір і рід циганський, що споконвіку отак живе, ніяк не приб'ється до берега. Бувало не раз, що груди і їй стискалися лещатами злоби на себе, на все життя. І тоді вона тихо проклинала ту хвилину, коли мати породила її на світ для страждань.

Справді, що бачила вона? Чи квітло у щасті її життя? Чи знає вона веселе життя або волю оту, що в піснях, для неї чужих, співається? „Волі“, отієї „волі“, що про неї в циган деяких так багато-багато думок держиться, вона не знала за все життя. Те для неї — тільки розмови, тільки слова нічим невинуваті.

Сказати хотілося. Своє слово хотілося вкинути поміж слів братових. Хотілося, але... Що скаже нате дружина? Не велить звичай, щоб до таких справ жінки втручалися.

А сказала б вона, що правда йде від Матиних слів...

Пригадала, як задивлялася крізь паркан у сад, де гралися діти колгоспні. Вони з доглядачкою пісні разом співали. Вже ж не голодні вони, якби голодні були, хіба б співали? Та вони б заповнили криком пронизливим і репетливим увесь сад і вулицю.

„Ні! Правда на стороні Маті,“ — подумала, ще й очі вогкі та сумні спустила додолу.

Василь мовчав. Він і собі починав вірити Маті, його словам. Сам бо бачив і ту артіль циганську, що про неї брат говорив, і від артільників довідався, як держава допомагає їм. А от тільки... як же бути, коли отаман — верховода табору цілого проти цього?

— Те, що ти говориш, Матя, так. А як це зробити?..

— Зробити?

Матя притьмом підійшов до брата, рукою обняв за стан.

— А зробити так...

Коло самого шатра зачули вони великий галас. Мова Маті враз обірвалася. З того галасу зрозуміло було, що табір стривожений.

Коло входу до їхнього шатра отаман махнув угорі рукою. Цей помах виходив з усього його нутра злого, люття налятого проти непокірного „сина“ степу широкого.

— Курде¹ — запропонував він юрбі.

¹ Сюди.

Сам перший увійшов до шатра. Уставив, непростений, на братів обох жовті страшно відкриті очі.

— Ось вони, зрадники табору! — показав на Василя й Матю рукою кошавою.

Спід густих його брів очі червоно-жовті, як мертві, застигли на братах.

До шатра набивалися цигани, ставали в коло за отаманом.

Спосеред юрби виринув і став поряд з батьком Кузьма. Ненависно дивився він на Василя й Матю, блискав очима і, крилячи рота, натягував шрамувату щоку.

— Про колгосп, голубчики, заговорили, — з огидою вимовив Кузьма.

Матю відскочив від брата. Став просто Кузьми, очима й собі зло протинаючи його.

— А тобі що, болить?

— Мені? Ха-ха-ха!

Матю весь почервонів.

— На те, що ти пропонував, я не піду. Ти вкрав собі на щоку коня, то можеш поспитати ще й на голову. А я на конокрадство — ні!

Кузьма раптом знітився. Матю йому добре дотяв отим шрамом на щоці, результатом невдалої крадіжки. Натякнув Матю Кузьмі, що його нові спроби красти приведуть до кінця ще гіршого.

За ці слова, проти сина сказані, ще більше озлився отаман. Очі його, і до того жовті, муттю доллялися, борода виткнулася вперед клином.

Ось він, як чаклун якийсь, обернувшись, пробіг поглядом по юрбі, підніс руку вгору.

— Чунеж туме, со вов пхенен?¹

— Чунеж, — почулося від входу.

— Чунеж, — ще якийсь голос глухий.

Деякі хитнули головами на знак згоди з отаманом, дивуючися з поведінки Матинової.

Але Матю, що знову затуляв Василя, бо той соромився уперед глянути й стояв весь час на одному місці із спущеними додолу очима, — виступив трохи наперед із гордовито піднесеною вгору головою. Тріпнув чубом великим, закидаючи його назад.

— Чого вам треба від нас? — дзвінко, заглушаючи шум, спитав. — Чого вам сюди пертись непрохано?

Отакий зухвалий проти отамана і проти присутніх тон на мить збив усіх з пантелику. Мить якусь ніхто не знав, що сказати.

Гриз поглядом своїм, ненависним, Матю отаман. Але той не страшився цього. Хай Василь стоїть позад його, хай він

¹ Чули ви, що він говорив.

ще говорити не насмілиться, а Маті чужий тепер ляк. Матя діятиме. Йому не страшно ні отамана, ні юрби оцієї, бо для нього майбутнє ясне.

— Чого ви набилися? — напосідав усе Матя. Хто вас просив?

Отаман нахилився грудьми трохи вперед. Поглядом гнівним вставився в Матю.

— Ти ще питаєш?

Юрба, осмілившись, і собі подалася наперед. Заступила вихід з шатра, ніби туди хотів вискочити хтось з переляку. Даремно!

Матя стояв перед юрбою небоязно. Він почував себе повним господарем шатра, господарем, що має право вимагати від прийшлих порядку, поваги.

Та й чого йому їх лякатись? Хіба Матю спіймано на крадіжці, чи на якомусь іншому злочині? Матя у себе, в шатрі має повне право висловлювати свої думки. Та й не тільки в шатрі. Ці думки він може висловлювати скрізь. Він їх може викрикувати перед табором цілим, щоб усі чули, щоб усі знали. Хіба він може таїти думки, пов'язані з дальшим життям циган?

Ні, цих думок він не таїтиме.

Матя гостро, сміливо дивиться в злі очі отамана, дивиться на Кузьму, на всю юрбу зняковілу. Матя не боїться нікого, і всім сміливо про те заявляє.

— Я питаю: чого напосідаєте? — кидає він знову.

— Ти задумав зрадити табір. Ти з братом...

Не дав Матя договорити отаманові до кінця. Не дав йому виблукати все зле блювотиння, не допустив кидатися пригрозами зайвими, непотрібними.

— Каде¹. Я надумав жити новим життям і намовляв Василя. Біда тільки, що він побоявся образ. А коли б він зразу пристав, ми б не говорили з тобою, отамане...

— Чуне ж?

Отаман уражений до смерті. Ніколи не сподівався він такої відповіді. Думки навіть не припускав, щоб за його отаманування дійшли непокори й непошани такої. Отаман глибоко втяг плечі, підшукував слова, щоб вразити ним ворога лютого, непокірного. Дістав ізза халяви стару люльку з мундштуком довгим вишневим, сердито об щиколотку вибив попіл.

Блимнув люто очима на Матю, такого молодого ще і вже йому непокірного, зіпсованого.

Юрба вже задумалася над словами, що йшли від Маті.

А Матя, на закид отаманів, на слово його, оте „Чули“, випростався ще рівніше. Матя навмисне, щоб побачив отаман,

¹ Каде — так.

чубом труснув, кучерями густими похитнув, і гостро і голосно кинув до всіх.

— Так слухайте це! Ви ще нічого від мене не чули. Слухайте. Я хочу кинути табір. Я хочу піти до колгоспу і працювати там, як рівний з усіма. Я хочу кинути злиденне, голодне життя. Кинути те життя, де я цілими днями був голодний, тоді як отаман їв смачну страву. Я хочу піти до колгоспу, де зароблятиму чесною працею, де не голодуватиму, де знатиму, що я заробляю їсти сьогодні, завтра, післязавтра і далі. Я на це підмовляв брата. Про це я говорив з ним.

Отаман крутився, не знаючи, що робити. Очима вставлявся в юрбу, але підтримки в ній не знаходив. Юрба слухала Матю, і вже не один потроху сполучав думку свою з думками Матиними.

— Слухайте!— говорив далі Матя. — Я звертаюсь до всіх. Давайте кинемо життя злиденне оце! Давайте і ми, як оті Роми, що в „Зорі Романес“, осядемо на життя осіле і житимемо з чесною праці. Ходімо і ми до колгоспу. Нас приймуть, як рівних. Ми будемо працювати, будемо будувати життя нове. Там ми позбудемося всяких докорів, не бачитимемо отих гострих очей, які протинають нас, зустрівшись, кожного разу.

— Циган циганом і зостанеться, — перервав сердито Матю Кузьма. — На цигана завжди дивитимуться, як на цигана, як на конокрада, як на дурисвіта.

— Брехня! — несамовито вигукнув Матя. — Я працював уже з ними. Мені жодного поганого слова не закинуто, і нічого боятися не слід. В Росії живуть не одні руські. І всі вони разом будують нове життя, нові фабрики, заводи, колгоспи. Будують разом і живуть разом, і дружно...

Отаман не придумав, що сказати, щоб примусити Матю замовчати. Отаман ладен змести його, вбити, але вже непевний, що його підтримають, бо бачить, як слухають Матю.

Отаман рукою кощавою впіймав сина, нахилив до себе і не словами, а очима спитав:

— Чому мовчите?

Син знітився перед батьком за свою провину. Син готовий понерти й на рожон, але не певний себе: сам-на-сам з Матею, боїться, не витримає, а підтримка — чи ж буде йому?

Подався всередину поміж гурт. То того тузне, то того, та все щось на ухо шепоче.

А Матя на те не звертає уваги. Матя кидає в гурт нові різючі слова, заворює, стримує юрбу. Матя словами своїми гострими-ворочає мозки, збурює думки спінені.

VI

Отаманові прийшло в голову вирішення: негайно лишити станицю. Від'їхати від неї далі, щоб і не бачити її, щоб і духу її не чути, паху не нюхати.

— Той непокора там такого наговорив, такого наговорив, що ще зроду, скільки живу я на світі, чуваги не довелося мені—хвалився отаман дружині по повороті до свого шатра.

Дружина сиділа побіля входу, коло вогнища. Там ледве тліли ще жарини і над ними стояла порожня тринoga. Вона палила люльку з таким самим довгим мундштуком, як і в отамана, часто випускала через рот густі кучеряві клубки диму. Рука її стареча, кощава незграбно тримала люльку за довгий мундштук.

На старому лиці їй лягло кілька зморщок. І від них, від того, що спід старої, засмальцьованої вже хустки висіли пасма сивого волосся—здавалася вона отією казковою „бабою Ягою“, що нею колись лякано дітей.

„Баба Яга“ повертала лице услід за дружиною—отаманом, пильно стежила за його неспокійними рухами, за неспокійною ходою.

— Де чувано, щоб якесь хлоп'я отак виступало проти всього: проти табору, проти звичаїв вікових, проти отамана, що він від самого бога споконвіку є старший над табором і якого табір слухати мусить?

— Со вов пхенен¹—насмілилася спитати „баба яга“, роблячи це голосом якнайлагіднішим, щоб не образити зобиженого непокірним отамана.

— Со вов пхенен?

„Баба яга“ принижено, поглядом ніби тисячу разів вибачаючись, не зводила очей з отамана неспокійного, знервованого.

Отаман блискав у простір наллятими жовтою муттю очима.

— Він радить кинути вільне життя табірне і йти до колгоспу.

„Баба яга“ схопилася обома руками за голову, захитала нею то в той бік, то в той. У неї в голові не місіяться думки отакі. Вона собі уявити не може, як це кинути степ, привілля, табір і осісти по хатах, на одному місці, робити на землі, як оті станичники.

— За це нам бог не простить ніколи. Бог покарає за зраду батьків і дідів. Бог дав нам життя вільне і він не стерпить зневаги.

Руки звела догори. Трясла зсохлими кулачками до неба ясноблакитного, до невеличких хмарок бігливих, що молоденькими ягнятами перебігали понад пшеницями.

— Хай буде проклятий той, хто наважується звести голос проти волі, даної богом! Хай його на тому світі проклянуть предки! Хай йому не буде за це в житті ні щастя, ні долі!

¹ Що він говорив?

Слова зашкарублі, давниною заялозені, зривалися їй з язика старого. Слова летіли з вітром у простір, танули десь невідомо.

Отаман зайшов до шатра, сполохав дочку Аніку, наказав негайно лаштуватися до від'їзду.

Аніка, впадаючи коло себе, байдуже глянула на батька. Дивувалася собі: чого він так раптово надумав? Аніці зовсім байдуже до того, що там сталося, що неприємність якась гризе батькові серце. Аніка спокійно розчісує довгі пасма чорних кіс, вплітає до них усякі брязкала, чепуриться. Їй уже шістнадцять повних літ. Час дбати за жениха. Не вийде ж вона з шатра не причепурена, невчупайдою.

Хай там батько, мати, брат роблять, що знають. Їй до того байдуже. Вона ще не думає про існування, про те, як жити сьогодні, завтра, післязавтра. За це подбає родина. Їй і готового вистачить.

Причепурившись, Аніка вийшла з шатра. Підійшла до матері, що все ще молилася й кляла когось, трясучи кулачками, висхлими.

— Дея со ту¹ — торкнула її за широку полу кофточки.

— Хай буде проклятий він! — кляла „баба яга“. — Хай йому щастя повік не буде, коли він надумав таке.

— Хто?

— Та ж той, Матя проклятий.

Аніка спинила матір.

— Кинь! Он батько говорить, щоб збиралися вже...

Батько — отаман, тим часом відійшов від свого шатра, похвалав до шатра Кирила Дудика, що до того в таборі був йому найвірніший.

Той порався біля шатра, коло великого мідяного казана. Чистив його після лудіння. Казан вилискував зовні великими плямами ясно-червоної міді і зсередини блищав білиною, ніби те люстро першосортне.

Дудик був певний, що вторгує за нього добрий шмат потрібних продуктів, яких вистачить для родини на довгий час.

Руки йому, з рукавами за лікті закачаними, жваво ходили з сукенкою по казану, натирали його дрібним піском. Спід рук виступали нові й нові плями червоно-блискучої міді, виблискували промінням сонячним. Голова Дудикова, разом з тулубом, то спускалася вниз, то піднімалася вгору у такт рухам рук. Чорна довга борода кінчиком, коли нагинався, торкалася крайка казана, тягла за собою дрібні частинки піщані, що прилипали до волосинок окремих.

— Ну, де лад ов² — кинув до нього отаман.

— Коли?

¹ Мамо, чого ти?

² Ну, давайте їхати.

— Сьогодні! Зараз! Негайно!

Дудик крутнув головою.

— Що? — скрикнув отаман.

— Я сьогодні не думаю.

Отаман спалахнув. Гнівом налявся весь.

— Як? І ти з непокірними? І ти...

Дудик підійшов до отамана. Став просто його лице в лице. Очима своїми суворими, заллятими жовтиною жовчі, дивився йому в очі.

— Чого репетуєш?

Кров заливала мозок отаманові. Йому раптом здалося, що проти нього повстають усі, що вже піхто не слухає його, не визнає зверхності. Ось Дудик, його найщиріший підтримуванець у таборі — і цей проти отамана. І цей не погоджується з заходами отамановими, які він спрямовує на те, щоб табір урятувати від розкладу, щоб далі від'їхати, втекти від оцієї напасті, від колгоспів клятих.

Отаман готовий ужити всіх можливих заходів, щоб зберегти табір, щоб не припустити розкладу, не припустити зради батьків, дідів, прадідів, їхніх звичаїв, віками взако-нених...

— Ла до в! Негайно їхати звідціль...

— Послухай, — спокійно, поклавши руку на плече, сказав до отамана Дудик. — Ти кажеш їхати? А як, чи подумав ти?

Отаман кліпнув очима.

— Ось я, — говорив далі Дудик, — змовився сьогодні бути в колгоспі...

— У колгоспі? — скрикнув несамовито отаман. І знову зайшли кров'ю його жовті очі.

— Так, у колгоспі, — спокійно повторив Дудик.

Повернувся, щоб отаман побачив казан.

— Ось бачиш? — показав на казан рукою. — Це я на їхнє замовлення. Працював три дні. А ти кажеш, щоб їхати зараз. Мені треба його виміняти на їжу. Тут я виміняю, а коли вийдемо кудись — не знаю. Зрозумів, чому не поїду?

— Ка де! — тільки й промовив отаман.

— А до того, скількох нема в таборі? Вони ж розбрелися по станиці і повернуться аж увечері.

Холодний тон Дудикової мови стišив розгніваного отамана. Він не сказав нічого, лише похнюпив голову і так відійшов від шатра Дудикового.

Отаман і думати не хотів, щоб уговорювати табір не слухати думок Матиних, його порад чужих таборів, шкідливих. Отаман знай собі твердив, що кочувати всім передано в крові від батьків, дідів, прадідів. Отаман не міг собі припустити, щоб серед циган знайшлися зрадники, щоб пішли за отим вироком Матею.

Отаман вважає, що в усьому винна оця клята станиця. Найкраще, щоб зберегти табір, від'їхати від неї далі, щоб і не бачити й не чути голосу звідти. Циган любить степ, волю. Циган не любить ніяких пут, умовностей.

— Далі, далі від цього проклятого місця! — твердить собі отаман. — Далі, щоб і очі не бачили, щоб вуха не чули. Хай посидимо там у степу, але не буде звідки приносить заразу колгоспну.

Без мети бродив поміж шатрами отаман, бурчав щось, виливаючи думки свої неспокійні, бентежні.

— Далі, далі від неї...

Сонце вже підвелось під південь. Проміння його много-руке дістає шатро, циган, що ходять коло горнів і ковадл. Сонце висотує з їхньої шкіри піт солоний, їдкий. Сонце торкає пшеницю, що за кілька кроків від табору, стиглить її наляте зерно, жовтить стебло, золотить.

Сонце тут таке щедре на тепло, розкидається ним, дає кому завгодно, мовляв, бери, гортай собі досхочу. Бери, мене вистачить. Скільки б не хотів — всього не забереш, сили в тебе замало.

Та що отаманові до сонця? Що йому до нього, коли в таборі негаразд, коли знайшлися такі виродки, що пішли проти всього, проти крові власної. Хіба може з тим примиритись отаман?

Хай оте сонце палить! Хай збирається піт під брилем, уже зношеним, засіваючи рясно лоба. Хай котить піт через усе лице, звисає краплинами під носом! Тенер байдуже до того отаманові.

В отамана саме тепер думки навколо одного.

— О-о о, скоріше б вибратися звідціль!

Сьогодні він відклав від'їзд. Це через те, що багато розбрелось з табору, що їх не збереш до вечора. А ввечері...

Він не чекатиме ранку. Увечері запряже коней і рушить звідціль. Табір мусить поїхати за отаманом, не питаючи куди поведе він. Так заведено здавна. Так робилося досі і так робитиме і надалі він — отаман табору, Камлук Лупатий...

Тим часом до Маті, що уже встиг перепочити після нічної зміни, зайшли до шатра трое товаришів.

Усі трое — Стефан Коваленко, Федір Атрощенко і Зонь Грищик — лягли поряд з Матею в шатрі, далі від входу.

Хай репетує отаман. Хай з шкіри преться. Хай кляне й ненавидить Матю, а вони прийшли. Вони — такі ж, як і Матя: повні сили, бадьорості. Вони — що й собі, проїжджаючи табором повз Зорю Романес, прислухалися й говорили з циганами артільниками. Вони — що говорили з комсомольцями, що не раз уже задумувалися над злиденним життям табірним.

То отаман верне на старовину, а хіба життя й досі іде, як колись?

Бачили: життя не те, життя далеко змінилося від колишнього. Чи ж можуть зостатися незачеплені цигани? Питання це не раз непокоїло їх. Не один раз дріжджив до думок бродливих підкладало те в голови молодечі...

Ось і сьогодні. Як дійшло до них, що Матя намовляє брата лишитися в колгоспі — прийшли вони до нього. Прийшли розпитати про чуване ним, про оте, що його вабить, що примушує так говорити з братом..

Матя радо вітає товаришів.

У їхньому приході Матя вбачає, що за майбутнє турбується він не сам, що старе, із зубами згризеними, не може здержати молоді в лещатах старовини іржавої. Не втримає іржа проти сили буйної, молоді.

Матя помічає, що вони ще бояться батьків, бо кожен намагається вмотитися далі від входу до шатра. Та то дарма. Вони вже переступили закон старовини цуратися відступника і зрадника табору, не визнавати його за людину, обминати при зустрічах і мститися, мститися...

Хлопці, влаштувавшись, зводять цікаві очі на Матю. Хлопці чекають переказу того, що знає, про що довідався Матя, працюючи в кузні колгоспній.

Хлопці, почувши про всю оту хуртелицю, що її затіяв отаман супроти Маті, збралися собі осібно.

— Це все не так просто, — вимовив тоді перший Стефан Коваленко.

— Еге, — ствердив Зонь Грищик.

— Раз Матя отак висказав, то він знає щось твердо.

— Авжеж знає, — додав Федір Атрощенко, встраваючи до розмови.

— Добре було б розпитати в самого.

— Аби він усе розказав...

— Ходім до нього!

— А тее... — застерегти хотів від небезпеки можливої Федір.

— Хай! — махнув рукою Стефан Коваленко. — А я таки до нього сходжу.

— І я, — підхопив Зонь.

Федір Атрощенко прикинув щось у голові. Вдався грудьми всередину поміж товаришами:

— А хіба я відстану?

— Ну джанте?

— Джанте¹.

Кружляючи поміж шатрами, непомітно підійшли до шатра Матиного: розташувалися попід плотном далі від входу...

¹ Джанте! — пішли.

Стефан Коваленко витяг свого шкіряного кисета, запропонував усім тютюну:

— Беріть! Він смачненький вибрався в мене.

Брали. Набивали люльки.

І коли запихкали разом, випускаючи з рота трапчасті пасма темносизого диму, товариші наважилися сказати Маті про мету свого приходу.

Матя підвівся на лікоть, вдячністю до них усіх сповнений. Аж подався трохи наперед, ніби хотів обняти разом усіх трьох.

— Так ви за цим і прийшли? — перепитав, не вірячи ще.

— За цим.

— Та ну?

— От іще! — Зонь Грищик поклав руку на плече Маті. — І що тут дивного? Хіба ми сліпі зовсім, чи що!

Кивнув головою.

— Добре! Я розкажу вам те, що чув, що бачив і чому вірю.

Увага товаришів уся на ньому.

Тихо в шатрі. Нема ні брата, ні дружини братової. Вони десь вийшли і Йоника взяли з собою.

Коли Матя на мить замовк, стало чути часте дихання товаришів і шаркотіння в мундштуках люльок.

Близько похиливши одна до одної голови, вислухували хлопці від Маті те, про що він довідався від Івана Макаровича, від комсомольця Сашка Окропа і від секретаря колгоспного партосередку.

Схолодніле над вечір кінце сідало на спочинок. Його іржаві відблиски широким простиралом простяглися над обрієм.

Із станиці поверталися цигани. Розкладали коло шатер вогонь, вішали над ним на триногах казанки.

Розташовувалися поблизу вогню родинами. Ділилися думками про досягнення дня, про результати денної роботи. Говорили про успіхи, про невдачі, висловлювали різні припущення. Дехто божився, вивертав ім'я богове навиворіт, бив себе кулаками в груди.

Вогні шорсткими язиками лизали казанки, висмоктували, слизували присталі там після миття піщинки.

Коло отаманового шатра метушня.

Отаман зриває шатро, згортає полотно, кидає його до халабуди над фургоном, укладає речі.

— Ладов!¹ — владно подає голос отаман.

За давнім звичаєм цигани мусять робити теж саме і собі. То дарма, що хтось може цілий день не їв, а оце роздобув їжу і поставив варити. Кожен мусить кинути все й збиратися,

¹ Ладов — їхати

бо так хоче отаман. Син табору не має права перечити „батькові“. Син табору мусить коритися волі отамановій, мусить робити те, що накаже отаман, слідом за отаманом.

Дехто почав гасити вогонь. Дехто, мовчки ховаючи незадоволення, знімав з триніг казанки, збирався й собі. Раз на те воля отаманова — треба коритися.

Збираються...

Але що це?

Он коло шатер Коваленкового, Грищикова, Атрощенко-вого метушні ніякої. Он рядом з ними ще з троє родин не збираються. Вони не те, щоб гасити вогонь, вони навіть підкладають у вогонь паліччя, роздмухують і самі, розташувашись навколо, ведуть балачки.

Глянув у ту сторону отаман і остовпів.

Молоді хлопці — Стефан Коваленко, Федір Атрощенко і Зонь Грищик — вимахують руками, доводять щось своїм родинам.

— Невже й цих зараза торкнулася? — вимовив отаман.

— Кузьма! — гукнув сина.

Кузьма перед батьком, як укопаний.

— А побіжи туди! — показав рукою на непокірних.

Побіг Кузьма. І ще здаля закричав до них:

— Це що ж? Ми їхати збираємося, а ви...

Безмовні очі блиснули назустріч від вогню.

Побіг до одного, носком чобота кебнув вогонь, розкидав цурпалки.

— Що за свавільство?

Та в ту мить важка рука лягла йому на комір.

— А-а-а! — оскаженіло закричав Кузьма.

Від табору мовчки дивилися на нього.

Мати Атрощенкова підвелася на ноги, повизбирувала розкидане паліччя. Огонь знову розгорявся, лизав язиком шортким казанок з варивом.

Отаман, зачувши суперечку, стрімголов кинувся вперед.

— Це що?

Муттю жовтих очей з блиском вовчим водив по гурту найближчому.

До отамана підійшов від свого шатра Кирило Дудик. Узняв Камлука за руку, другою показав на гуртки, розташовані коло вогню.

— Це, отамане, дух революції. Треба знати, де ми живем.

— Чорт зна що!

— Це дух революції, що ти його не відчув і хочеш придушити.

Схрестилися поглядами бородаті цигани: отаманів — жовтий, люттю ущерть насичений, і Дудиків — прямий і гострий.

— Так то, отамане!— додав ще, коли отаман не витримав його погляду і одвернув свій у сторону. — Треба зважати на людей, а не сваволити. Від старого, дореволюційного одвікати пора. Чому ти надумав голодних людей зривати проти ночі?

— Правильно, дядьку!— підтримали Дудика від вогню.

— Не поїдемо голодні.

— Ідь сам, коли хочеш...

Ще голосніше заговорили побіля вогнів. Час від часу позирали на отамана, що стояв, остовпіло розвівши руки.

Що скаже тепер отаман їм? Де це чувано, щоб сина отаманового навиднооці струснули і самому отаманові говорили отак?

— Кров свою зраджують. Зраджують усе, що є в нас святого й шанованого... Виродки, виродки,— бурмотів отаман, помалу переставляючи ноги до свого фургону.

Важко ступати по землі отаманові. Земля магнітом ноги до себе притягує й держить. Сили, скільки сили напружувати треба, щоб одривати, щоб переставляти ноги...

Ледве доліз до свого фургону, сів на приступці, мовчки перебирав думки збаламучені.

А серед усіх їх найнастирливіше дзуміли в голові:

„Не везе! Не везе, як колись... Сьогодні за день друга поразка... Виродки непокірні життя баламутять...”

VII

Коло верстату заходився Матя відшліфувати кусок прута, щоб із нього зробити гвинт.

Спритно ходили його руки з терпугом, пружисто подававсь у такт рухам тулуб. Очі пильно стежили, щоб ніде й на десяту частину міліметра не перехопити зайвого.

Матя всю увагу віддав роботі, цілксвито захопився нею. Усі прагнення спрямував він до того, щоб випускати спід рук майстерно зроблені речі.

Працює Матя, набирає темпів щораз більших.

Гляне на нього Іван Макарович, осміхнеться. Коли мовчки підійде, а коли спиниться, по плечах поляпає, приязно заговорить:

— Що, синок, працюємо, значиться?

— Працюємо.

Хочеться назвати „папашею“ Івана Макаровича, та все не наслідиться. Бродить у думках, а з язика не зслизне ніяк.

Робота не нова йому. Це він робив і раніш. А от люди, обставини—це все нове. В таких умовах працювати ще не доводилося.

— Звикаеш?— питає Іван Макарович, перед тим, як відійти.

— Потроху.

— Звикай, звикай!—і йде собі, щоб не заважати хлопцеві, та й своя робота щоб не стояла.

Знадвору ввійшов Щусь Дмитро. Тихо підійшов до Івана Макаровича, нахилився до уха.

— Там цигани вудочки змотують...

— Що?—не вірячи тому, перепитав Іван Макарович.

— Щусь голосніше над саме вухо:

— Цигани від'їжджати збираються.

— Та ну?

Іванові Макаровичу до того було б і байдуже, але ж... Матя. Що буде з ним? Він уже до нього так звик...

Вирячив очі. Незрозуміло дивиться на Щуса.

— Ну, ти, — махнув рукою на слова його, ніби відігнати хотів від себе муху надокучливу.

— От тобі й „ну“, — невдоволено промовив той. — Йому кажеш правду, а він ще... Ось вийди. Вже шатра позмотували.

Вискочив Іван Макарович з кузні. Глянув у той бік, де стояв табір, і ноги йому підігнулися.

Правду говорив Щусь. Цигани збираються, метушаться. Вже зривають останні шатра.

Жаль розставатися з Матею. Добрий хлопець він. І в ділі розбирається і майстер кваліфікований...

„Не сказати йому? Адже це буде нечесно!“

Повернувся і хуткою ходою підійшов до Маті.

Поклав руку на плече.

Хлопець одірвався від роботи, глянув Іванові Макаровичу в очі.

Передчуваючи щось лихе, відчув, як дріж прокотився по всьому тілу!

— Слухай! — тихо промовив Іван Макарович до Маті. — Ваші мабуть від'їздити зібралися.

— Від'їздити?

Раптове, несподіване було те сповіщення для Маті. Мовчки поклав терпуг на верстат, опустив руки. За хвилину яку вже розстібав в'яло позаду гудзики на спецодязі, повільно здирав його з плечей.

Іван Макарович лагідними очима стежив за рухами рук, за лицем Матиним.

— А може б ти?... — промовив несміливо і не закінчив.

Матя не сказав нічого.

— Справді. Ми ж... Та ти знаєш нас...

Матя мовчки, поволі пішов до дверей.

Іван Макарович посунув слідом.

За ворітьми спинившись, Матя уставився туди, де збирався табір.

Іван Макарович торкнув його злегка рукою.

— Що ж, попрощаємось? — тихо спитав.

Матя, не говорячи нічого, тицьнув свою руку.

— А жаль, — промовив ще Іван Макарович. — Добрий ти парубок.

Мить якусь дивилися в очі один одному. Обом не хотілося розставатися. За кілька днів вони потоваришувати так, що ніби зроду зналися, ніби товаришами росли змалку.

— І мені жаль, Іване Макаровичу...

— Тягне?

Кивнув головою.

— Тягне туди, Іване Макаровичу... Але там багато є того, що й одштовхує мене...

— Так ти... до нас... Завжди раді будемо.

— Добре.

Ще раз стис руку й зажурений подався до табору.

У таборі, коло фургону братового метушня. Підійшло ще кілька циган. Виливали невдоволення на отамана, що вночі надумав кидати станицю й їхати, невідомо куди.

— Це ж чорт зна що! — вигукнув сердито Стефан Коваленко, йдучи назустріч Маті.

Матя підвів голову.

— Ти ж тільки подумай: проти ночі при хто зна куди. І все через його пиху отаманську.

— Ти що? — зустрів Матю Василь. — Ідеш, ніби й не думаєш їхати.

— Я? Ти до мене? — спитав розгублено.

— Та ти ж, ти. Мабуть через тебе й отамач здушився.

— Хай!

— А ти?

— Про мене не турбуйся, брате... А ти, Василю, коришся й будеш коритися писі отаманській?

Василь того ніби не чув. Порався біля фургону, укладав під халабуду, над фургоном нап'яту, останні пожитки.

— То як, брате, ідеш? — звернувся до Василя.

— Я їду, а ти — не знаю.

— Ідеш? — перепитав.

— Їду. Куди ж я проти всіх...

— Так... А мої речі закинув усі?

— Що спільне — там, — показав на нап'яту халабуду, — а гармонія і пальто тут, близько.

Ярина з Йоником уже сиділа на фургоні. Зачувши голос Маті, Ярина висунула з халабуди голову. Очима — парою чорнослив — водила по боках, стежачи за чоловіком і дівером.

Глянув на неї Матя, натрапив на маленьку голову Йоника. Обімлів. Жаль розлучатися з ним.

А Йоник того нічого не знав. Побачивши дядька, зрадів йому, ручки послав уперед і, як завжди:

— Де! Како де!

Підійшов. Узяв його з материних рук. Підкинув угору, засміявся.

— Ах ти ж, карапуз! У колгосп, у садочок тебе б!

Матері ще дужче стислося серце. Очі вкрилися росою прозорою, чистою.

Хіба в циган кочових жінці про таке говорити дано? О коли б то так! Тоді б Ярина сказала. Багато в Ярині на думці є, але...

Дві великі сльозини скотилися на лице.

А від кузні доносилися удари молотків, ніби там вибивали по нотах веселу пісню.

Притис Матя до грудей Йоника і застиг так. Зір і слух його — біля кузні.

Здавило щось груди. Забилося серце.

Щось зв'язувало його з нею. Відчував у ній щось рідне собі. І так боляче було кидати.

Але й тут: родився, виріс... родичі всі... товариші років дитячих.

„Кай ме те джав?“¹ — подумав ще.

Тут чекає випробуване, за рідким веселим: голод, холод, злидні.

Там: колективна робота, забезпеченість. І там усе залежить від тебе. Квартир у станиці вистачить. Буде тепла кімната, громадське харчування, — можна в їдальні, можна і натурою отримати зароблене.

Там не знатимеш голоду, холоду.

Але те без своїх, без тих, з ким виростав, з ким жив досі. Товариші по роботі вже є, і будуть, але...

— Кай ме те джав?

— Кай?

Посланий від отамана, знову підбіг Кузьма.

— А-! І ту?²

— Ме³ — сердито промовив Матя, розідраний думками шумливими, двоїстими. — Ви думали мене покинути легко?

Блиснули, зустрівшись, очі ворожі. В обох, один на одного, в грудях лють нестримна.

Не кинулись навгрудки. Матя того не хотів, а Кузьма побоявся, чекав на слухну хвилину.

— Ти намовляв інших, сам що? Злякався?

— Я?

— Ти Я якби намовляв, то сам приклад подав би...

„Він каже правду“, — раптом промайнуло в голові Маті.

— А хіба я сказав, що відступаюсь від того?

¹ Кай ме те джав — куди мені йти.

² І ти?

³ Ме — я.

— Василю, хлопці,—звернувся Матя до брата, до Стефана, до Федора й Зоня.—Як ви? Чи довго ще терпітимемо знущання отаманове, злиденне життя циганське з його супутниками постійними? Доки у злиднях, у бруді житимемо?

Стояв, гордо піднісши голову. За себе уже вирішив твердо й незламно:

— До старого не вернуся.

Очі Кузьмини дивилися хижо. У них прочитав Матя собі присуд: з табором не їздити, бо чекає його...

Знав, що Кузьма не один, що його підтримають, і значить...

— Ану, Ярино, витягни мені пальто і гармонію!

Та мовчки витягла. Звісила на край фургона пальто, поклатала зверху гармонію.

Поцілував кілька разів Йоника, що його так любив, передав матері. Накинув на плечі пальто й повісив гармонію.

— Ну! Хто зо мною?

Товариші дивилися мовчки. Брат порався коло коней.

— Тоді, як надумаете—приїжджайте! За себе не турбуйтеся, А ти, бало,—установив слово лезом гарячим на Кузьму,—іди, поживи ще трохи. Та знай, що й ти довго коверзувати не будеш.

Той миттю вихопив зза халяви ножа, заніс руку.

Та Матя, вчасно угледівши, хутко скинув гармонію й пальто, відскочив праворуч. З землі вхопив головешку і вперіщив з усієї сили по руці ворога. Ніж вислизнув з рук, упав на землю, блиснув сріблом у небо зоряне.

Кузьма вхопився за руку, а Матя підняв ножа.

Попрощався з братом, підійшов проститися і з братовою—Яриною.

— Хай з тобою щастя і доля буде!—промовила, прощаючись, Ярина до Маті.

Матя міцно потис їй руку.

— Спасибі, Ярино!

Кинув „прощайте й не забувайте“ до товаришів, скинув на плече гармонію й пальто.

— Прощавай!—одізналися разом йому товариші, махаючи брилями й кашкетами.

Матя обернувся, махнув рукою.

— Сподіваюся, скоро побачимось!

Дивилися йому вслід, аж поки ввійшов у кузню...

За кілька хвилин табір вирушив.

Спереду їхав отаман. Він правував кіньми лежачи, ледве висунувши голову з халабуди. У фургоні, похитуючись, засинала Аніка, стара „баба-яга“. Кузьма і бажав би заснути, та не міг. Думи й йому гризли голову, не давали спокою, прогнали сон.

За отамановим фургоном простяглися в стяжку, калатали фургона всього табору.

Чи проклинають цигани отамана, що оце вночі надумва таке, що не дав виспатися солодко на постійні, що тягне всіх у путь невідому? Чи може вони зносять те мовчки, мовляв:

— Так наші предки жили, так і ми доживати мусимо.

Для багатьох це не повинна. За вік свій довгий, нужденний, отаманам покірливий, звикли вони до такого. Ті й тепер або йшли мовчки коло своїх коней, або, зійшовшися до купи десь за фургоном, говорили про те, що їх чекає завтра і далі, зовсім не нарікаючи на отамана, на ще когось...

Мовчки їхав позаду Василь Гирленко. Думки про те, що його брат Матя відстав від табору, пішов до колгоспу в станицю, в хату, каламутили йому весь розум, його всього. Що може сказати з приводу цього він? Виправдання шукати? Де воно? І нащо воно? Думки розгублені... Не збереш їх. Та хіба він знає, де правда: чи вона з отаманом, чи з Матею, там, у колгоспі? Отаман робить, як підказує йому передана, переллята від предків кров, а Матя, коли говорить про нове, — правдою здається все те, але...

— Де правда? На чий вона стороні?

Позад всього табору іде трое хлопців. Вони тихо говорять поміж собою, згадуючи подію, яка щойно сталася у них на очах.

Мова в них про Матю, про те, що чекає його в тому житті.

А табір суне в путь незнану, пливе за фургоном отаманським.

Ідуть коні, батіжками підстьобувані, сунуть поміж пшеницями, тягнуться вузькою доріжкою, що лягла перед ними.

Ідуть хлопці троє, говорять тихо, згадують Матю. Кидають слова невдоволені й погляди сердиті до підводи передньої.

— Ми ще по старому, Зоню, живем.

— Да, Стефане! У нас, як і діди жили.

— А винні в тому самі. Хто, як не ми, винні? Хіба влада не йде назустріч?

— Отож і є, Федоре, що виходить воно так: влада за нас, а ми проти неї...

— Да...

— А Матя молодець! Сам відважився...

— Е-ех, якби таких більше.

Трое хлопців обнявшись ішли позаду фургонів. Ішли й говорили собі. А думки у всіх навколо Маті, його вчинку...

Минули станицю, поїхали степом.

Куди веде дорога оця? Куди зверне отаман?..

Ідуть.

Торохтять фургони, вистукують колеса. Похитуються злегка халабуди, заколисують своїх мешканців.

Злегка посвистує вгорі над кіньми батіжком отаман. Підганяє коней, щоб швидше йшли вони, щоб скоріше від'їхали

від отієї кузні колгоспної, великої, що цигана молодого зманила до себе.

Обурювався отаман на неї. Обурювався на закони нові, бо вносять вони розлад у життя таборове, закликають циган на землю, чи до якоїсь іншої роботи осілої.

Ладен отаман хто-зна-що зробити, щоб усе те поховати, щоб вернути старовину. Ліпше йому, хай би циганам не дозволялося жити іншим, нетаборовим життям. Тоді б його воля була нічим не обмежена. Тоді б він почував себе справжнім владикою над табором, єдиним господарем його.

Міняється життя навколишнє на очах. І хоч отаман не хоче помічати того, воно, кляте, гостем непроханим заглядає до табору і, хоч краєчком, а чіпляє його.

Дзумить надокучливо думка про Матю непокірного. Дзумить, непокоїть. Одігнав би. Ой, як хотів би відігнати її—не виходить нічого.

Не розуміючи добре, нащо те робить, стьобнув батіжком коней, нап'яв віжки, прицмокнув губами.

Трухнули коні, тюпцем дрібненьким побігли попід шляхом чумацьким, довгим, що п'ятаками та гривениками вимощений.

Під легким подихом вітру, назустріч тихо шуміли пшениці, ледве хилилися головами зернистими. Пшениці співали своєї, кликали господарів-колгоспників, а до проїжджих були зовсім байдужі...

Байдужі до них шуміли пшениці.

Кінець буде